

“आ०त्वा”-इतिमन्त्रेण^१ प्रस्तरस्योपरि हस्तं निदध्यादित्यर्थः । मन्त्र-
व्याख्यानं सुगमम् ॥

जुह्वादीनां सादनपर्यन्तं प्रस्तरस्यान्वारम्भं विधत्ते— “अभिनि-
हित एवेति । सव्यहस्तेन प्रस्तरः ‘अभिनिहितः’ संस्पृष्टः ‘एव’
भवेत् ॥ १२ ॥

“अथेति । ‘अथ’ अनन्तर मेव ‘दक्षिणेन’ हस्तेन ‘जुह्वं’ प्रति-
गृहीयात् । जुह्वसादनपर्यन्तं प्रस्तरविमोको न युक्त इत्यर्थः । तस्य
प्रयोजनं माह— “नेदिहेति । उक्ताभिप्रायं मेतत् ॥ १२ ॥

अथ जुह्वाः सादनं विधत्ते— “अथ जुह्वं मिति । जुह्वं मादाद्य
अनेन मन्त्रेण^२ प्रस्तरे सादयेन्न तु पक्षमात्रम् ; मन्त्रस्य सादन-
क्षिप्तत्वात् । अत एवोक्तं कात्यायनेन— “जुह्वं प्रतिगृह्य निदधाति,
एताचीत्येव मितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम्”-इति^३ । “एताची-
हीति । एत मञ्चति प्राप्नोतीति ‘एताची’ । एताचीत्येतत् प्रसिद्ध
मिति हेरर्थः ; ‘नाम्ना’ नामधेयेन, एषा सुक् ‘जुह्वर्हि’ न केवलं
होमसाधनत्वादित्यभिप्रायः । मन्त्रशेषो निगदसिद्ध इत्यभिप्रेत्याहु-
वदति— “सेद मिति ।

अथोपभृतः सादनं विधत्ते— “एताद्यन्तुपभृत्तान्ते”त्युपभृत
मिति । वाक्यशेषः पूर्ववदोच्यः ॥

१— वा० सं० २. ५. ५ । का० औ० सू० २. ८. ११ ।

२— वा० सं० २. ६. १ । का० औ० सू० २. ८. १२ ।

३— का० औ० सू० २. ८. १३ ।

४— वा० सं० २. ६. २ । का० औ० सू० २. ८. १२ ।

भुवाद्याः सादनं विधत्ते— “इताश्चि भुवा मानेति^१० भुवा मिति । अन्यत् पूर्ववत् ॥

सुगताव्यव्यतिरिक्तस्य इविषः सादनं विधत्ते— “प्रियेणेति । ‘यद्’ आख्यात् ‘अन्यद्भुविः’ पुरोडाशादिकम्, “प्रियेण” इति मन्त्रेण^२ तत् सादयेदिति शेषः ॥ १४ ॥

जुहादीनां सादने विशेष माह— “स वा इति । प्रस्तरस्योपरि जुह्व मेव सादयेत् । तस्याधस्ताद् बर्हिषि ‘इतराः’ उपभृदाद्याः ‘सुचः’ सादयेदित्यर्थः । अत एवोक्तं सूत्रकृता— “बर्हिष्युपभृतं भुवा चेति^३ । तदेतदुपर्यधः सादनं सुपपादयति— “सुचं वा इति । स्नातगव्येण होमसाधनत्वात् जुह्वः अविध्यजातिः । उपभृदादीनां तु जुह्ववद्भोमे स्नातगव्याभावात्, प्रत्युत तत्स्यस्याव्यस्य जुहा मानेयत्वात् ता वैश्यजातिस्नानीयाः । निगदसिद्धः शेषः ॥ १५ ॥

समन्त्रक मासजानां इविषा मभिमर्शनं विधत्ते— “सोऽभिमृशतीति । मन्त्रप्रतीकस्यार्थः” प्रसिद्ध इति ‘हि’-शब्देन व्याचष्टे— “भुवा हीति । कर्मसमाप्तिपर्यन्तं नैसर्ग्येन नेद्यां जुहाद्या उपसजा इत्यर्थः ॥

“अतस्य योनौ”—इत्यस्य विवक्षित मर्ष माह— “यज्ञो वा इति । ‘अत’-शब्दः ‘सत्य’-शब्दपर्यायः । सत्यफलकारणत्वात् अतस्य

१— या० सं० २. ६. ३ । का० औ० सू० २. ८. १२ ।

२— या० सं० २. ६. ४ । का० औ० सू० २. ८. १८ ।

३— का० औ० सू० २. ८. १३ ।

४— मन्त्रस्य या० सं० २. ६. ५ । का० औ० सू० २. ८. १६ ।

योनिः 'यज्ञः' । तादृगर्थपरत्वं युज्यत इत्याह—“यज्ञे हीति । 'यज्ञे' स्वप्नेता जुह्वाद्याः 'असदम्' आसादिताः स्थापिताः ; अतः “अतस्तद्योनौ”—इत्यनेन यज्ञप्रतिपादनं युक्तं मित्यर्थः ।

मन्त्रशेषे मनुष्यं व्याचष्टे—“ता विष्णो”—इति । फलभोक्तृतया स्त्रामित्याद् 'यज्ञपति'—शब्देन यजमानो विवक्षित इत्याह—“तद्यजमान मिति । यज्ञं नयति निष्पादयतीति 'यज्ञनीः' अध्वर्युः ; अतो यज्ञन्य मितिपदस्याध्वर्युपरतां व्याचष्टे—“तदप्यात्मान मिति । 'तत्' तेन 'यज्ञन्य मिति' अनेनाध्वर्युः स्वात्मानं यज्ञसकाशात् 'नान्तरेति' अन्तरितं वियुक्तं न करोति । सिद्धमाय मन्यत् ॥ १६ ॥ १ [६. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथभाष्ये द्रतौथाध्याये
चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१—प्रथमं तावदिह परिधिपरिधानं विहितम् । तच्चैवम्—आर्मान् एकवह्नीयान् बाहुमात्रान् पाशाश्वैकवह्नीयकार्थैर्वह्नीयखादिरौदुम्बरान्यतमान् त्रीन् काष्ठखण्डान् सकृच्छ तेषु यत् सूक्ष्मतमं तदेव मध्यमं परिधिं परिकल्प्य आहवनीयस्य पश्चात् उदगयं प्रथमं परिदध्यात् । ततो ऽग्निकुलं द्वितीयं परिधिं दक्षिणतः प्रागयं परिदध्यात् । तत उत्तरतोऽपि प्रागय मेव अग्निकुलतर भवश्लिष्टं परिधिं परिदध्यात् । अथैकविंशतिकाष्ठकादिभ्याद् गृहीतया समिधा तूष्णीं प्रथम-परिधिं स्पृष्टोत्थाय तां समिध माहवनीयेऽभ्यादध्यात् । इभ्यस्यैक-विंशतिकाष्ठत्वं चाद्यातं तैत्तिरीयकैः—“एकविंशति मिध्मदाष्टवि भवन्ति”—इति तै० ब्रा० ६. ६. ७. २ । ततस्तस्मादेवेभ्यात् द्वितीया

इन्धे ह वा ऽएतदध्वर्युः । इधेनाग्निं तुस्मादिधो
नाम सुमिन्धे सामिधेनौभिर्होता तुस्मात् सामिधेन्यो
नाम ॥ १ ॥

सु ऽआह । अग्नये* समिध्यमानायानुब्रूहीत्यग्नये
चेतुत् समिध्यमानायान्वाह ॥ २ ॥

तुदु हैक ऽआहुः । अग्नये† समिध्यमानाय होतरनु-
ब्रूहीति तुदु तथा नु ब्रूयादुहोता वा ऽएषु पुरा भवति
यदेवैनं प्रवर्णीतेऽथ होता तुस्मादु ब्रूयादग्नये समिध्य-
मानायानुब्रूहीत्येव‡ ॥ ३ ॥

समिध मादाय परिधि मसृष्टैव तत्रैवादध्यादिति समिदाधानम् ।
अथ उपविश्य आहनीय मोक्षमाणो सस्तरं मन्त्रं जपेत् । ततः
प्रादक्षिण्येन वेदिं प्रत्यावृत्त्यागत्य स्तोत्राया एव वेदे उपरि मध्ये
अरन्निमाने उत्तराग्रे साग्रे द्वे त्रयो समन्त्रपाठं निदध्यात् । तयो-
क्तृगयोरुपरि मूलभागे प्रागयं प्रस्तरं स्तृणीयात् ; बर्हिर्मूलेभ्यः
प्रस्तरमूलानि अभिद्वततराणि कुर्यादित्यर्थः । तत उभाभ्यां हस्ताभ्यां
प्रस्तरं समिनिदध्याचेति प्रस्तराभिनिधानम् । अभिनिधानं चेहाधः-
पीडनम् । अघामोधा समर्पितां जुह्वं दक्षिणेन पाणिना प्रतिगृह्य
सव्यहस्तेनाविमुक्ते प्रस्तरे प्रागयां सादयेत् । ततः सव्येन वेदं
गृहीत्वोपभृतं तथैव प्रतिगृह्य जुह्वा उत्तरत्र बर्हिष्येवासादयेत् ।
जुह्वतोऽवकृष्टां पश्चादर्चमाणा मसंसृष्टां ध्रुवा मुपभृत उत्तरतो
विधृत्यग्रयोरुपर्यासादयेदिति सुगासादनम् ॥

‘ऽआह्नाग्नये’-इति क, ग ।

† ‘ऽआहुरग्नये’-इति क, ग ।

‡ ‘ब्रूया’-इति ग ।

§ ‘ब्रूहीत्येव’-इति च ।

आग्नेयीरुन्वाह । स्वयैवैन मेतुदेवतया सुमिन्धे
गायत्रीरुन्वाह गायत्रं वा ऽअग्नेच्छुन्दः स्वेनैवैन मेत-
च्छुन्दसा सुमिन्धे व्वीर्यं गायत्री ब्रह्म गायत्री व्वीर्येणै-
वैन मेतत्सुमिन्धे ॥ ४ ॥

एकादशान्वाह । एका*दशाक्षरा वै त्रिष्टुब् ब्रह्म
गायत्री क्षत्रं त्रिष्टुबेताभ्या मेवैन मेतुदुभाभ्यां व्वीर्याभ्याः
सुमिन्धे तस्मादेकादशान्वाह ॥ ५ ॥

स वै त्रिः प्रथमा मन्वाह । त्रिरुत्तमां त्रिदुत्प्रायणा
हि यज्ञास्त्रिवृदुदयनास्तस्मात् त्रिः प्रथमा मन्वाह
त्रिरुत्तमाम् ॥ ६ ॥

ताः पञ्चदश सामिधेन्यः सम्यद्यन्ते । पञ्चदशो वै
व्वज्रो व्वीर्यं व्वज्रो व्वीर्यं मेवैतत्सामिधेनीरभि सम्या-
दयति तस्मादेतास्वनूच्यमानासु यं द्विष्यात्तु मङ्गुष्ठाभ्या
मुवबाधेतेदु महु ममु मुवबाध ऽइति तुदेन मेतेन
व्वज्रेणावबाधते ॥ ७ ॥

पञ्चदश वा ऽअर्द्धमासस्य रात्रयः । अर्द्धमासशो वै
संवत्सरो भवन्नेति तद्रात्रीरामोति ॥ ८ ॥

पञ्चदशाना मु वै गायत्रीणाम् । त्रीणि च शतानि

षष्टिश्चाक्षुराणि त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सर-
स्याहानि तदुहान्याप्नोति तुद्देवु संवत्सरु माप्नोति ॥ ९ ॥

सप्तदश सामिधेनीः* । इष्ट्या† ऽश्वनुब्रूयादुपांशु
तुस्यै देवतायै यजति युस्या ऽहुष्टिं निर्व्वपति द्वादश
वै मासाः संवत्सरस्य पुञ्चर्त्तुव ऽएषु ऽएव प्रजापतिः
सप्तदशः सुर्व्वं व्वै प्रजापतिस्तत्सुर्व्वेणैव तं काम मुनप-
राधः राधोति युस्मै कामायेष्टिं निर्व्वपत्युपांशु देवतां
यजत्यनिरुक्तं वा ऽउपांशु सुर्व्वं व्वा ऽश्वनिरुक्तं तत्सुर्व्वे-
णैव तं काम मुनपराधः राधोति युस्मै कामायेष्टिं
निर्व्वपत्येष इष्टेरुपचारः‡ ॥ १० ॥

एकविंशतिः सामिधेनीः । अपि‡ दर्शपूर्णमासयो-
रनुब्रूयादित्याहुर्द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पुञ्चर्त्तु-
वस्त्रयो लोकास्तुद्विंशतिरेषु ऽएवैकविंशो यु ऽएष
तुपति सैषा गुतिरेषा प्रतिष्ठा तुदेतां गुति भेतां प्रतिष्ठां
गच्छति तुस्मादेकविंशति मुनुब्रूयात् ॥ ११ ॥

ता हैता गतश्रेरेवानुब्रूयाद् । यु इच्छेन्न श्रेया-
न्स्यान्न पापौयानिति याहुशाय हैवु सु ते॥ऽन्वाहुस्ता-

* 'नीः'-इति ख ।

† 'नी । इष्ट्या'-इति क, ग ।

‡ 'गुः'-इति च ।

§ 'नी । इपि'-इति क, ग ।

॥ 'हैव सते'-इति, 'हैव सते'-इति, 'हैव स ते'-इति च पाठाः च ।

हुङ् वा हैव भवति पापीयाम्वा यस्यैवं विदुष ऽएता
 ऽअन्वाहुः सो ऽएषा मौमाऽसैव न त्वेवैता ऽअनू-
 च्यन्ते ॥ १२ ॥

त्रिरेव प्रथमां त्रिरुत्तमा मुनवानन्ननुब्रूयात् । वयो
 वा ऽइमे लोकास्तुदिमानेवैतुल्लोकान्सन्तनोतीमांल्लो-
 कान्सृणुते वय ऽइमे पुरुषे प्राणा ऽएत मेवास्मिन्ने-
 तत्सुन्तत मुव्यवच्छिन्नं दधात्येतदनुवचनम्* ॥ १३ ॥

स युवदस्य वृशः स्याद् । एव मेवानुविवक्षेत्तुस्यै-
 तुस्य परिचक्षोतु साम्यवान्यादुनवानन्ननुविवक्षंस्तत्कुर्म
 विवृक्षेत सा परिचक्षा ॥ १४ ॥

स युद्येतन्नोदाशुसेत । अष्टौकैका मेवानवानन्ननु-
 ब्रूयात्तदेकैकयैवेमांल्लोकान्सन्तनोत्येकैकयेमांल्लोकान्सृ-
 णुतेऽथ युत् प्राणं दधाति गायत्री वै प्राणः स युत्
 कृत्स्नां गायत्री मन्वाह तत् कृत्स्नं प्राणं दधाति
 तस्मादेकैका मेवानवानन्ननुब्रूयात् ॥ १५ ॥

ता वै सुन्तता अव्यवच्छिन्ना ऽअन्वाह । संवत्सरस्यै-
 वैतुदहोरात्राणि सुन्तनोति तानीमानि संवत्सरस्याहो-
 रात्राणि सुन्ततान्यव्यवच्छिन्नानि पुरिल्लवन्ते द्विषतु
 ऽउ चैवैतद् आसृव्याय नोपस्थानं करोत्युपस्थानं

ह कुर्याद्यदुसन्तता अनुब्रूयात् तस्माद्वै सुन्तता अव्यव-
च्छिन्ना अनुवाह ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [३. ५.] ॥

अथेष्वाधानाग्नि^१समिन्धनहेतुभूताः सामिधेनीर्विधासन् तासां
नाम निर्वक्ति— “इन्धे ह वा इति । पञ्चदशसमिदात्मकेनानेन
‘इधेन’ अध्वर्युः ‘अग्निम्’ ‘इन्धे ह वै’ सन्दीपयति खलु । ‘एतत्’
—इति क्रियाविशेषणम् । ‘तस्मात्’ इन्धनसाधनत्वात्, तस्य ‘इधः’—
इति ‘नाम’ सम्यग्नाम् । ‘होता’ च ‘सामिधेनीभिः’ “प्र वो वाजा”—
इत्यग्निदिभिर्हग्निः^२ अग्निं ‘समिन्धे’; अतः समिन्धनसाधनत्वात्
तासां मपि ‘सामिन्धेन्यः’—इति ‘नाम’ निष्पन्नम् । एवं नाम-
निर्वचनव्याजेनेधेन सामिधेनीभिस्तु अग्निसमिन्धनं कार्यं मिति
प्रतिपादितं भवति ॥ १ ॥

अथ सामिधेनीर्वाचयितुरध्वर्योः सम्यैवमन्त्रोच्चारणं विधत्ते—
“स आहेति । इधेन सन्दीप्यमानाय ‘अग्नये’ तत्समिन्धनार्था या
अचो वक्तव्याः, ताः सामिधेनीः ‘अनुब्रूहि’ इति^३ सम्यैवार्थः^४ । त
मिमं मर्थं श्रुतिः स्वयं दर्शयति— “अग्नये ह्येतदिति ॥ १ ॥

१— “अथेष्वाधानाग्नि”—इति छ ।

२— ३ ब्रा० ७-६ । तै० ब्रा० ३. ५. २. १-१२ (तै० सं० २. ५. ७. २.) ।

३— तै० सं० ६. ३. ५. ६ । पुनस्तत्रैव ७. १ । एवम् ऐ० ब्रा० १. ३. ५ ।

४— प्रथमपरिचयस्तु ऐ० ब्रा० ३. १. ६ इत्यर्थः ।

एकीयं मतं सुपन्यस्य निरस्यति— “तदु द्वैक इति । एकेषां मते “होतः ! अनुब्रूहि”—‘इति’ कर्तुरुपादानं विशेषः ॥

ननु युक्तं भवेत्तत् किं मिति “न ब्रूयादिति” निषिध्यते ? तत्राह— “अहोतेति । प्रवरणात्^१ पूर्वं सामिधेनीरनुब्रूवाणस्य होतृत्वं नास्ति ; यदा स्वर्गेन प्रवृणोते— “अग्निर्देवो दैव्यो होता”—इति^२, ‘अथ’ अनन्तरं मेव असौ ‘होता’ भवति ; अतः सामिधेन्यनुवचन-समये होतृत्वाभावात् “होतरनुब्रूहि”—‘इति’ अपार्थक्यम् ॥ ३ ॥

देवताविशेषविशिष्टानां सामिधेनीनां मनुवचनं विधत्ते— “आग्नेयीरिति । अग्निदेवत्या ऋचः^३ सामिधेनीरनुब्रूयादित्यर्थः । तदेतदग्निदेवत्यत्वं प्रशंसति— “स्वयैवैन मिति । विहितं मनुवचनं मनूय ऋन्दोविशेषं विधाय प्रशंसति— “गायत्रीरिति । अग्नेगौय-आस्य प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वादग्निसम्बन्धिः ऋन्दो ‘गायत्रम्’ । प्रजा-पतिमुखात् महोत्पत्तिश्च तैत्तिरीयकैराखाता— “त मग्निर्देवतान्व-सृज्यत गायत्रः ऋन्दः”—इति^४ । प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “वीर्यं गायत्रीति । त्रिष्टुब्जगतीभ्यां कर्तुं मशक्यस्य मोमाहरणलक्षणस्य वीर्यस्य करणाद्^५ ‘गायत्री’ वीर्यात्मिका । तथा सा ‘गायत्री’

१— ‘प्रवरात्’—इति जादिषु, छे च ।

२— सोऽयं मन्त्र इहैवोपरिष्ठात् (४ प्र० २ ब्रा० ५ क०) द्रष्टव्यः ।

३— “सामस्य देवता (४. २. २४.)”—इत्यधिकारे “अग्नेर्द्वैकं (४. २. २२.)”—इति छक्तिरूपं सामेयीत्युच्यते अग्निदेवत्या इति ।

४— तै० सं० ७. १. १. ६ ।

५— छे० ब्रा० ३. १. १ द्रष्टव्यम् ।

ब्रह्मरूपा । ब्रह्मशब्देन ब्राह्मणजातिर्विवक्षिता । तस्यास्य गायत्री-
चन्द्रस्य प्रजापतिमुखादुत्पत्तिसाधारण्यात्तादात्म्यम्^१ ॥ ४ ॥

सामिधेनौनां सङ्ख्याविशेषं विधाय प्रशंसति—“एकादशेति ।
“उभाभ्यां वीर्याभ्या मिति । इन्दोदारा ये निर्दिष्टे ब्रह्मचने,
तयोर्व्यद् ब्राह्मं चाचं सोमे वीर्यं, ताभ्या मित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रथमोत्तमयोस्त्रिरक्षारणं विधत्ते—“स वै चिरिति । विहितं
चिरक्षारणं स्तौति—“चिरुत्प्राथणा चि”—इत्यादि । “चिरत्या
हि देवाः”—इति^२ श्रुतेः, तदीया यज्ञाः प्रारम्भपरिसमाप्त्योस्त्रिरा-
वृत्तियुक्ताः । अत एव ज्योतिष्टोमस्याज्यप्रउगादिशत्लेषु प्रथमोत्त-
मयोः चिरावृत्तिर्दृश्यते । प्रारम्भपरिसमाप्त्योस्त्रिरावर्त्तनस्य^३ यज्ञ-
क्षितिजात् अत्रापि प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्तिः कार्येत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

“ताः पञ्चदशेति । “पञ्चदशो वै वज्र इति । पञ्चदशसोमस्ये-
न्द्रस्य च सह प्रजापतिपाण्डसकाशादुत्पत्तेरिन्द्रसन्न्धात्^४ वज्रोऽपि
पञ्चदशसोमात्मकः । “सामिधेनौरभीति । “अभिरभागे”—इति^५
सचक्षणे अभेः कर्मप्रवचनीयत्वात् “कर्मप्रवचनीययुक्ते”—इति^६
द्वितीया । शिष्टं सुगमम् ॥

अङ्गुष्ठाभ्या भवबाधेतेति । द्वेष्टं मनसा स्मृत्वा “इदं मह मिति”

१— ऐ० ब्रा० ५. ५. ७ ।

२— ‘चिरता’—इति आदिषु, टे च ।

३— तै० सं० ६. ३. १०. ३ । तै० ब्रा० ३. २. ३. ८ ।

४— ‘अत एव’—इत्यादिः ‘वर्त्तनस्य’—इत्यन्तो मय्यः आदिषु, टे च नास्ति ।

५— ऐ० ब्रा० ५. ५. ७ ।

६— पा० सू० १. ७. ६१ ।

७— पा० सू० २. ३. ८ ।

८— तै० सं० १. ६. ६. ३ ।

मन्त्रेण पादाङ्गुष्ठाभ्यां भूमौ पीडयेदित्यर्थः । 'चसुम्'-इत्यदःशब्दस्य
स्थाने द्वितीयया तन्नाम निर्देष्टव्यम् ॥ ७ ॥

पञ्चदशसङ्ख्यां प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“पञ्चदश वा इति ।
“अर्द्धमासशो वा इत्यादि । एकैकेनैवार्द्धमासेन हि 'संवत्सरः'
'भवन्' वर्द्धमानः 'एति' आगच्छति । एवं मर्द्धमासराचिदारा,
संवत्सरसम्बन्धिन्यो या राचयः, ताः सर्वा आप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सामिधेनीनां मन्त्रसङ्क्षोपजीवनेन संवत्सरसम्बन्धिना मन्त्रां
प्राप्तिं दर्शयति—“पञ्चदशाणां मिति । एवं सामिधेनीभिः
संवत्सरसम्बन्धिना मन्त्रोपाणां प्राप्तत्वात् तत्समुदायात्मकः कर्त्तुः
एव संवत्सरः प्राप्तो भवतीत्याह—“तदेवेति ॥ ९ ॥

साप्तदशं विधत्ते—“साप्तदश सामिधेनीरिष्टा अनुभूयादिति ।
उपरिष्ठाद्^१ “दर्शपूर्णमासयोः”—इति विशेषणात्, वाक्यशेषे च “तं
काम मनपराधं राप्नोति”—इति कामप्राप्तिश्रवणात्^२ तद्विष्कृतिभूता
काम्येष्टिरन 'इष्टि'-शब्देन विवक्षिता । अत एव आपस्तम्बो दर्श-
पूर्णमासयतिरिक्तेष्टिपशुबन्धानां सामिधेनी-साप्तदशं सूचयामास—
“पञ्चदश सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोः, साप्तदशेष्टिपशुबन्धानाम्”—
इति^३ ॥ अथ तासां काम्येष्टीनां प्रधानयागस्योपांशुत्वं विधत्ते—
“उपांश्विति ॥ सामिधेनी-साप्तदशस्य कामप्राप्तिसाधनतां सुप-

१ इहैवैकादशकखिडकायाम् ।

२— २७६८० ६५० दृश्यम् ।

३— य० प० सू० ११३, ११४ । औ० सू० २. १२. २ ; ४. २२. २ ; ६.
२८. ६ ; ८. २. १३ सूत्राणि चैवमर्थकानि । “सामिधेनी-विष्टौ
काष्ठानि विवर्ज्ये, प्रतिफलसमानासु प्रकृतिवत्”—इति च तत्रैव ।

पादयति— “दादश वा इत्यादिना । हेमन्तशिशिरयोरेकौकरणेन^१
 ‘संवत्सरस्य पञ्चर्त्तवः’ । एवं मासर्त्तात्मको यः संवत्सरः ‘एष एव
 प्रजापतिः’ ; कथं मनयोरेक्य मित्यत आह— “सप्तदश इति ।
 चतो मासत्वेरूपेण सप्तदशावयवसमुदायात्मकः संवत्सरः, प्रजापतिश्च
 “आश्वावथ”-इत्यादि^२-सप्तदशाक्षरसमुदायात्मकः ; अतस्तयोः सप्त-
 दशावयवोपेतत्वसाम्यात्तादात्म्यम् । अस्त्वेवं किं तत इत्याह— “सर्वे
 वा इति । ‘अनपराधम्’ अविकलम् ।

एवं सप्तदशं प्रशस्य विहितं यागस्योपांशुत्व मय्यनूद्य प्रशंसन्ति—
 “उपांश्विति । उपांशुचारणस्य पार्श्वस्थाना मर्थविशेषाप्रत्यायकत्वाद्
 अनिरुक्तत्वम् । अनिरुक्तश्च विशेषनिरुक्तिविरहात् सर्वात्मकम् । तेन
 च सर्वात्मकेनानिरुक्तेनोपांशुत्वेन कार्त्स्न्येन कामप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥

प्रतिपादितस्यार्थस्य सर्वदृष्टिसाधारण्यं अभिप्रेत्याह— “एष इति ।
 यत् सामिधेनी-सप्तदश उपोष्यजनस्य ‘एषः’ सर्वस्याः ‘दृष्टेः’ धर्म
 इत्यर्थः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोरेव पचान्तरं विधाय प्रशंसति— “एकविंशति
 मिति ।

“सैषा गतिरित्यादि । मासाद्यपेक्षया ‘यः’ ‘एकविंशः’ सूर्यः,
 ‘एषः’ एव ‘सा’ प्रसिद्धा ‘गतिः’ ; यागदानादिभिर्धर्मैर्यज्ञन्तव्यतया

१— “हेमन्तशिशिरयोः समासेन”—इति च ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

२— “आश्वावयेति चतुरक्षरम्, अस्तुशौषडिति चतुरक्षरम्, यजेति
 द्यक्षरम्, ये यजामह इति पञ्चाक्षरम्, द्यक्षरो वषट्कारः ;
 एव वै सप्तदशः प्रजापतिः”—इति तै० सं० १. ५. ११ ।

प्रतिपाद्यते, तदात्मक इत्यर्थः । तथा 'एषा' एव 'प्रतिष्ठा' ; सर्वस्यापि लोकस्याश्रयभूत इत्यर्थः । तथा च सामिधेनीनां मेक-
विंशतिसङ्ख्याया गतिप्रतिष्ठारूपं सूर्यं मेव प्राप्नोतीत्यर्थः^१ ॥ ११ ॥

इमं पञ्च अधिकारिविशेषे नियच्छति— “ता हैता इति ।
गता प्राप्ता यस्य श्रीः, तस्यैव यजमानस्य एकविंशतिसामिधेनीः
'अनुब्रूयात्', नान्यस्येत्यर्थः ॥

गतश्रीव्यतिरिक्तस्थापीमं पञ्च कर्त्तव्यत्वेनाशङ्क्य निरस्यति— “य
इच्छेदिति । 'यः' यजमानः श्रेष्ठं नैक्यञ्च न कामयेत, 'सः'
यजमानः 'तादृक् वा भवति' ; 'यादृशाय' यथोपलब्धप्रकारेण
नियतेन^२ 'ते' होतारः सामिधेनीः 'अन्वाहुः', तत्प्रकारविशिष्ट
एव भवतीत्यर्थः । तादृक्-शब्देन सामान्येन प्रतिपादितं विशि-
नष्टि— “पापीयान्वेति । 'यस्य' खलु 'एवम्' अनियत मनुवचन-
प्रकारं^३ 'विदुषः' यजमानस्य 'एताः' एकविंशतिसामिधेनीः
'अन्वाहुः', 'सः' 'पापीयान् वा' श्रेयान् वा भवतीत्यर्थः । “य
इच्छेन्न श्रेयानित्यादिना योऽर्थः प्रतिपादितः, सा 'एषा' 'मौमां-
सैव' विचार एव केवलं, न तु तथामुवचनं कार्यं मित्यर्थः ॥ १२ ॥

कथं तर्ह्यनुवक्तव्यं मित्यत आह— “चिरेव प्रथमा मिति ।
'एव'-शब्दो भिन्नक्रमः । प्रथमोत्तमयोः 'चिः' अनुवचनं कुर्वन्
'अनवाम मेव' अनुच्छेदसन्नेव 'अनुब्रूयात्' ।

१— 'मासापेक्षया य एकविंशः सूर्यः, त मेव गतिप्रतिष्ठारूपं सामिधे-
नीनां मेकविंशतिसङ्ख्याया प्राप्नोति'—इति ङ ।

२— 'नियमेन'—इति ठ, ङ ।

तत्तिष्ठणा मृचां सन्तानं लोकचयसन्तत्यै भवतीति स्तौति—
 “चयो वा इति । ‘सन्तनोति’ सन्दधाति । ततश्च ‘इमान् लोकान्’
 परस्परसंयुक्तान् ‘सृणुते’ प्रीणयति, बलयति वा । “सृ प्रीति-
 बलयोः”—इति^१ धातुः । तिष्ठणां सन्तानानुवचनं प्रकारान्तरेण
 स्तौति—“चय इमे”—इति । प्राणापानव्यानात्मकाः ‘चयः’ प्राणभेदाः,
 प्राणापानव्यानलक्षणवृत्तिचयविशिष्टं प्राण मेव अनवान् मनुब्रुवन्
 ‘सन्तानं’ परस्परसम्बद्धम्, ‘अव्यवच्छिन्नं’ विच्छेदरहितं ‘दधाति’ ।
 एव मेवानुवचनं कर्त्तव्यं मित्यभिप्रेत्य निगमयति—“एत-
 दिति ॥ १३ ॥

तिष्ठन् चयः सन्तानं मनुवक्तुं यो न शक्नोति, तेन कथं
 मनुवक्तव्यं मिति, तदाह—“स यावदिति । ‘अस्य’ होतुः ‘यावत्’
 अनुवक्तुं ‘स वशः’^१ स्यात्’, सा अनुवचनशक्तिः यावती, तावदि-
 त्यर्थः । ‘एव मेव’ ‘अनुविवचेत्’ अनुवक्तुं मिच्छेत् । शक्त्यनु-
 रूपं मेवानुच्छसनम् ; शक्त्यभावे हि ऋक्षेऽवसाने शोच्छासे
 नास्ति दोष इत्यभिप्रायः ॥

तदेतत्पक्षं निररुति—“तस्येति । ‘तस्येतस्य’ पक्षस्य ‘परिचक्षा’
 निन्दा विद्यते । ता मेव दर्शयति—“उत साम्यवान्यादिति ।
 ‘अनवानम्’ अनुच्छसन्, ‘अनुविवचन्’ अनुवक्तुं मिच्छन्, होता
 ‘उत’ अपि ‘सामि’ ऋक्षे ‘अवान्यात्’ उच्छासकुर्यात् ; तदा
 ‘तत्कर्म’ ‘विवृद्धेत’ विविध्येत, शिथिलं भवतीत्यर्थः । “सा
 परिचक्षेति । यथाशक्त्यनुवचनपक्षे एषैव निन्देत्यर्थः ॥ १४ ॥

१—“सृ प्रीतिपालनयोः”—इति सा. प० १३ । २—‘सवयः’—इति ड ।

तिस्रश्चः सन्तत मनुवक्तु मशक्तस्य कस्तर्ह्युपाय इति तं दर्शयति— “स यदोति । ‘एतद्’ अनन्तरात् यथाशक्त्यनुवचनं निन्दायुक्तत्वात् ‘सः’ होता ‘न’ कामयेत, तदा ‘एकैकाम्’ च मनुच्छसन्ननुब्रूयात् ।

अस्मिन्नपि पक्षे पूर्वोक्तलोकचय-प्राणचय-सन्तान सुपपादयति— “तदेकैकयेति । विपदा ह्येताः सामिधेन्यः ; अत एकैकस्या मृचि पादचयस्य सन्ततत्वात् ‘एकैकयेव’ चरा चीन् ‘लोकान्’ सन्तनोति । “गायत्री वै प्राण इति । गायत्र्यास्त्रिपात्वात्, प्राणस्य च प्राणा-पानस्थानलक्षणवृत्तिवयात्मकत्वात्, त्रित्वसङ्ख्यायोगसाम्यात् तादात्म्यम् । तथा च कृत्स्नगायत्र्याः सन्ततानुवचनात्^१ कृत्स्नप्राणसन्तान मपि सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

एव मनुवचनस्यानवानलक्षणं धर्मविशेषं^२ विधातुं सान्तत्यादिकं विधत्ते— “ता वै सन्तता इति । ‘ताः’ एताः सामिधेनीः ‘सन्तताः’ परस्परसम्बद्धाः ; अत एव ‘अव्यच्छिन्नाः’ विच्छेदरहिताः ‘अन्वाह’ ।

“संवत्सरस्येत्यादि । सामिधेनीनां संवत्सरसम्बन्धहोराचरूपता प्राक् प्रतिपादिता ; अतस्तत्साम्येन ‘अहोरात्राणि’ अप्येवं ‘सन्त-तानि’ परस्परसम्बद्धानि कृतवान् भवतीत्यर्थः । तदेतद् दृष्टानुसारेण ब्रूयति— “तानीमान्तीति । यस्मादेवं सामिधेनीसाम्येन संवत्सर-सम्बधौनि ‘अहोरात्राणि सन्ततानि’, तस्मादेवेदानी मपि ‘तानि सन्ततानि अव्यवच्छिन्नानि’ पर्यावर्त्तन्त इत्यर्थः ।

सन्ततानुवचनस्य प्रयोजनान्तर माह— “दिषत इति । ‘दिषते’
 द्वेषणं कुर्वते शत्रवे ‘उपस्थानं न करोति’; सन्ततानुवचनेन किद्र-
 रक्षितत्वात् । किद्रान्वेषणग्रीलाय राक्षसादये प्रवेशोपायभूतं द्वारं
 न प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

विपक्षे बाध माह— “उपस्थानं चेति । उपतिष्ठते प्राप्नोति
 अनेनेति ‘उपस्थानं’ प्राप्तिसाधनदारम् ॥ १६ ॥ २ [२.५.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम्^१ ॥

१— इह हि ब्राह्मणे सामिधेनीसङ्ख्यादिकमात्रं विहितम् । वस्तुतः संहि-
 तब्राह्मणयोः सामिधेन्य ऋषयश्चैकादशैवास्मात्ताः । तासु प्रथमाया
 अन्तिमायाश्च त्रिस्त्रिः पाठेन पञ्चदशसङ्ख्या पूरणीया भवति (ऐ०
 ब्रा० १. ५. २.) । सप्तदशसङ्ख्यायाः पूरणीयत्वे तु पृथुपानेत्याद्य-
 परगुणद्वयस्य तासु प्रक्षेपोऽपि विधीयते (ऐ० ब्रा० १. १. १. टीप्प०)
 एकविंशसङ्ख्यायाः पूरणीयत्वे वस्त्रा मण्यर्चा प्रक्षेपणीयता विहिता
 (ऐ० ब्रा० ४. ५. ५.) । ताः प्रक्षेपणीयार्च एव धाव्या उच्यन्ते (ऐ० ब्रा०
 १. २. ७.) । तत्र धाव्ययोर्धाव्यानां वा प्रक्षेपः स्त्रज्ज समिद्धमान-समिद्ध-
 वयोर्मध्ये एव भवति । ते च ऋषौ दक्षश्चैकादशौ । मी० द० ३५०
 २ पा० ६, १० सूत्रयोः, द्वितीयतृतीयाधिकरणयोस्तत्रैवाधिकरणमाणा-
 याश्चेतद्विधारः सम्यगुक्तो द्रष्टव्यः । सामिधेनीप्रयोगारम्भस्त्वेवम्—
 “अध्वर्युर्होतुशसनं दर्भास्तृतं गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालेऽंशस्य
 मध्यभागे वेदेः पश्चात् स्थापयित्वा ‘एहि होतः’—इति होतुरा-
 मन्त्रणं करोति । ततो होतरि आचम्यागते सति अध्वर्युरिध्मादेकां
 समिधमादाय होतारं प्रति ‘अग्रे समिध्यमानायानुमृहि’—इति
 ब्रवीति । होता च ‘ब्रह्मन् सामिधेनीरनुवक्ष्यामि’—इति ब्रह्मणं
 पृच्छति । ब्रह्मा च ‘प्रजापतयेऽनुमृहि, धेहि’—इत्यन्तं मुपांसु पठित्वा

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थास्तुरो देयाद् विधातीर्थमहेश्वरः ॥ २ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कमलकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,

सप्तान्ध्रीन्^१ पञ्चसौरीन्^२ स्विदग्रतरुलताधेनुसौवर्णभूमौः ।

रत्नोत्तां हक्कावाजिदिपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थौ,

व्यम्बाणीदिभ्यश्चक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,

कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो^३ राजतं राजपूज्यः ।

प्राज्योत्थं प्राज्यजन्मा^४ सवणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,

रत्नाक्यो रत्नरूपं गिरि महत मुदा पाचसाक्षिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहा-

राजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनग्रतपथमाह्वणभाष्ये प्रथम-

काण्डे द्वतीयाध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

‘ओ३ मनुब्रूहि’-इति होतारं प्रसूति । ततो होता ‘कं प्रपद्ये’-
इत्यादि जपति । अस्यान्ते यजमानः स्पर्शं गृहीत्वा ‘सक्तन्वमिव मे
ऽनुब्रूहि’-इति होतारं प्रेष्यति-इति पद्धतिः । अस्मिन् कर्मणि
आदित आरभ्य स्विष्टकृतः प्राक् सर्वं मन्त्रगतं प्रथमस्थानेन प्रयोज्यम्;
स्विष्टकृत आरभ्येडामार्जनान्तं मध्यमखरेण, ततः शेषं समाप्तिपर्यन्तं
मुत्तमेन खरेणेति तत्त्वटीकायाम् ।

१— ‘पञ्चान्ध्रीन्’-इति ठ ।

२— ‘सप्तसौरीन्’-इति ठ ।

३— ‘मजडं’-इति ठ ।

४— ‘प्राज्यबुद्धिर्’-इति ठ ।

५— युग्मकश्चेतत् न-भ-ठ-पुस्तकेषु ; १८१ पृष्ठेऽपि मुद्रितं द्रष्टव्यम् ।

[अथ चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

हिङ्कृत्यान्वाहु । नासामा युञ्जोऽस्तीति वा ऽआहुर्न
वा ऽअुहिङ्कृत्य साम गीयते स युङ्किरुति तुङ्किङ्कारस्य
रूपं क्रियते प्रणवेनैव सामो रूप मुपगच्छत्योऽम्
ओऽ* मित्येतेनो हास्यैष सर्व एव सुसामा यज्ञो
भवति ॥ १ ॥

युदेव हिङ्करोति । प्राणो वै हिङ्कारुः प्राणो हि वै
हिङ्कारस्तुस्मादपिगृह्य नासिके न हिङ्कर्तुं शक्नोति
व्वाचा वा ऽक्च मुन्वाह व्वाक् च वै प्राणश्च मिथुनं
तुदेतुत्पुरुस्तान्मिथुनं प्रजुननं क्रियते 'सामिधेनूनां
तुस्माद्वै हिङ्कृत्यान्वाह ॥ २ ॥

स वा ऽउपांशु हिङ्करोति । अथ युदुघैर्हिङ्कुर्यादन्य-
तरुदेव कुर्याद्वाच मेव तुस्मादुपांशु हिङ्करोति ॥ ३ ॥

स वा ऽएति च प्रेति चान्वाह । गायत्री मेवैतदुर्वा-
चीञ्च पुराचीञ्च युनक्ति पुराच्युह देवेभ्यो यज्ञं ब्रुहत्य-
र्वाची मनुष्यानवति तुस्माद्वा ऽएति च प्रेति
चान्वाह ॥ ४ ॥

* 'त्योऽ ओऽ'—इति क, 'त्योऽ ओऽ'—इति ख, ग, घ ।

युद्धेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै प्राण एत्युदानुः
प्राणोदानुवेवैतुदधाति तस्मादा ऽएति च प्रेति
चान्वाह ॥ ५ ॥

युद्धेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै रेतः सिच्युत
ऽएति प्रजायते प्रेति पशुवो ब्वितिष्ठन्त ऽएति समा-
वर्त्तन्ते सुर्वे वा ऽइद मेति च प्रेति च तस्मादा ऽएति च
प्रेति चान्वाह ॥ ६ ॥

सोऽन्वाह । प्र वो ब्वाजा अभिद्यव इति तन्नु प्रेति
भवत्युग्र ऽआ याहि ब्वीतुय ऽइति तद्देति भवति ॥ ७ ॥

तदु द्वैक ऽआहुः । उभयं* वा ऽएतत्प्रेति सम्पद्यत
ऽइति तदु तदातिविज्ञान्य मिव प्र वो ब्वाजा अभिद्यव
ऽइति तन्नु प्रेत्युग्र ऽआ याहि ब्वीतुय ऽइति तद्देति ॥ ८ ॥

सोऽन्वाह । प्र वो ब्वाजा अभिद्यव ऽइति तन्नु प्रेति
भवति ब्वाजा इत्युन्नं वै ब्वाजा अन्न मेवैतुदभ्युनूक्त
मभिद्यव ऽइत्यर्द्धमासा वा ऽअभिद्यवोऽर्द्धमासानेवैतु-
दभ्युनूक्तः हविष्मन्त ऽइति पशुवो वै हविष्मन्तः
पशूनेवैतुदभ्युनूक्तम् ॥ ९ ॥

घृताच्येति । ब्विदेधो* ह माथुवो† ऽग्निं वैश्वानरं
मुखे बभार तस्य गोतमो राह्मण ऋषिः पुरोहित

आस तस्मै ह सामन्त्र्यमाणो न प्रतिशृणोति नेन्मेऽग्नि-
र्वैश्वानरो मुखान्निष्पद्याता ऽहुति ॥ १० ॥

तु मृग्भिर्ह्वयितुं दध्रे । व्वीतिहोचं त्वा कवे द्युमुन्तः
सुमिधीमहि श्रुमे वृहन्त मध्वरे व्विदेघेति ॥ ११ ॥

सु न प्रतिशुश्राव । उदग्ने शुचयस्तुव शुक्रा आजन्त
ऽईरते तुव ज्योतीःष्यर्चयो व्विदेघाः ऽहुति ॥ १२ ॥

सु हु नैव प्रतिशुश्राव । तुन्वा घृतस्रवीमह ऽहुत्ये-
वाभिव्याहरदयास्य घृतकीर्त्तुर्विवामिर्वैश्वानरो मुखा-
दुज्ज्ज्वाल तं नु शशाक धारयितुः सोऽस्य मुखान्निष्पेदे*
सु इमां पृथिवीं प्रापादः ॥ १३ ॥

तुर्हि व्विदेघो माथवु आस । सुरस्वत्याः स तुत एव
प्राङ् दुहन्नुभीयायेमां पृथिवीं तं गोतमश्च राहंगणो
व्विदेघुश्च माथवुः पश्चाद्दुहन्त मन्वीयतुः सु इमाः सुर्वा
नदीरुतिददाह सदानीरेत्युत्तराद् गिरेर्निर्द्धारयति ताः-
हैव नातिददाह ताः ह स्म तां† पुरा ब्राह्मणा नु
तरन्त्युनतिदग्धाग्निना व्वैश्वानरेणेति ॥ १४ ॥

तुत एतुर्हि । प्राचीनं बहुवो ब्राह्मणास्तद्वा क्षेत्रतर
मिवास सावितर मिवास्वदित मग्निना व्वैश्वानरे-
णेति ॥ १५ ॥

* 'निष्पेदे'—इति क, च—M ।

† 'सैतां'—इति च-मुञ्जी ।

तुदु हैतुर्हि । श्वेतर मिव ब्राह्मणा उ हि नूनं
मेनद्यज्ञैरुसिधदन्त्सापि जघुन्ये नैदाघे सुमिवैव कोप-
यति तावच्छीतानतिदग्धा ह्यग्निना व्वैश्वानरेण ॥ १६ ॥

सु होवाच । विदेधो माधवः* काहुं भवानीत्युत एव
ते प्राचीनं भुवन मिति होवाच सैषाप्येतुर्हि कोसल-
विदेहानां मर्यादा ते हि माधवाः† ॥ १७ ॥

श्रुथ होवाच । गोतमो राहूगणः कथन्नु म ऽग्रामन्त्यु-
माणो न प्रत्यश्रौषौरिति सु होवाचाग्निर्मे व्वैश्वानरो
मुखे ऽभूत्स तेन्मे मुखान्निष्पुद्यातै तस्मात्ते न प्रत्यश्रौष
मिति ॥ १८ ॥

तुदु कथु मभूदिति । युचैव त्वं एतस्त्रयीमह ऽदृत्यभि-
व्याहार्षोस्तुदेव मे एतकीर्त्तयामि व्वैश्वानरो मुखादुद-
ज्वालीत् तं नाशकं धारयितुः सु मे मुखान्निर-
पादौति ॥ १९ ॥

स युत् सामिधेनीषु एतुवत् । सामिधेनु मेव तत्सु
मेवैनं तेनेन्ये व्वीर्य मेवास्मिन् दधाति ॥ २० ॥

तुदु एताच्येति । देवाञ्जिगाति‡ सुमयुरिति युज-
मानो वै सुमयुः स हि देवाञ्जिगीषति॥ स हि देवाञ्-

* 'विदेधो माधवः'—इति छ ।

† 'माधवाः'—इति छ, सा०—स० ।

‡, § 'देवान् जि—'इति छ ।

॥ 'देवान्'—इति छ ।

जिघांसति* तुस्मादाह देवान्† जिगाति‡ सुमयुरिति
सैषामेयी सत्यनिरुक्ता सुर्वं वा ऽश्रुनिरुक्तः सुर्वेणैवैतत्प्र-
तिपद्यते ॥ २१ ॥

अम ऽश्रा याहि व्वीतुय इति । तद्देति भवति व्वीतुय
ऽइति सुमन्तिक मिव ह वा ऽइमेऽग्रे लोका आसुरित्यु-
न्मृश्या हैव द्यौरास ॥ २२ ॥

ते देवा ऽअकामयन्त । कथन्नु न इमे लोका व्वितराः
स्युः कथुन्न इदं व्वुरीय इव स्यादिति तुनेतैरेव चिभि-
रक्षुरैर्व्यनयन्व्वीतुय ऽइति त ऽइमे व्विदूरं लोकास्ततो
देवेभ्यो व्वुरीयो ऽभवद्वुरीयो ह वा ऽअस्मै भवति यस्यैवं
व्विदुष एता मन्वाहुर्व्वीतुय ऽइति ॥ २३ ॥

गृणानो हव्युदातय ऽइति । युजमानो वै हव्युदाति-
र्व्वृणानो‡ युजमानायेत्येवैतुदाह नि होता सत्सि
बर्हिषीत्यग्निर्वै होतायुं लोको बर्हिरस्मिन्नेवैतुल्लोकेऽग्निं
दधाति सोऽयु मस्मिंस्लोके॥ऽग्निर्हितुः सैषेमु मेव लोके
मभ्यनूक्ते मुमेवैतया लोकं जयति यस्यैवं व्विदुष
एता मन्वाहुः ॥ २४ ॥

* 'जिगांसति'—इति क, ख, ग, घ-म । † 'देवान्'—इति छ ।

‡ 'जिगाति'—इति ग ।

§ 'गृणानो'—इति घ ।

॥ 'मस्मिंस्लोके'—इति क, 'मस्मिन् लोके'—इति छ ।

तुन्वा समिद्धिरङ्गिर इति । समिद्धिर्ज्ञेयं मुङ्गिरस
ऐन्धताङ्गिर ऽइत्युङ्गिरा उ ह्यमिर्घृतेन वर्जयामसीति
तुत्सामिधेनं पदः सु मेवैनं तेनेन्धे व्वीर्यं मेवास्मिन्
दधाति ॥ २५ ॥*

बृहच्छोचा यविद्येति । बृहद् द्यौष शोचति सुमिद्धो
यविद्येति युविष्ठो ह्यमिस्तुस्मादाह यविद्येति सैषैतु
मेव लोक मभ्यनूक्तान्तरिक्षलोक मेव तुस्मादामेयौ
सत्यनिरुक्तानिरुक्तो द्यौष लोक एतु मेवैतया लोकं
जयति युस्यैवं व्विदुष एता मन्वाहुः ॥ २६ ॥

सु नः पृथु श्रुवाय्य मिति । अदो† वै पृथु युस्मिन्
देवा एतुच्छ्रुवाय्यं युस्मिन् देवा श्रुच्छा देव व्विवास-
सीत्युच्छ देव व्विवासस्येतुन्नो गमयेत्येवैतुदाह ॥ २७ ॥

बृहदग्ने सुवीर्य मिति । अदो† वै बृहद्युस्मिन् देवा
एतुत्सुवीर्यं युस्मिन् देवाः सैषैतु मेव लोक मभ्यनूक्तादिव
मेवैतु मेवैतया लोकं जयति युस्यैवं व्विदुष एता
मन्वाहुः ॥ २८ ॥

सोऽन्वाह । ईडेन्यो नमस्य इतीडेन्यो द्यौष नमस्यो
द्यौष तिरस्तुमांसि दर्शत इति तिरु इव द्यौष तुमांसि

* इतोऽनन्तर मिह “शतम् ३००”—इति च-पुस्तके ।

†, ‡ ‘मित्वादो’—इति क ।

सुमिद्धो दहणे सु मग्निरिध्यते दृषेति सुः ह्रीध्यते
वृषा वृषो अग्निः सुमिध्यत इति सुः ह्रीध्यते ॥ २९ ॥

अश्वो नु देववाहन इति । अश्वो ह वा ऽएषु भूत्वा
देवेभ्यो यज्ञं वहति यद्वै नेत्यृच्यो मिति तत्तुस्मादा-
ह्वाश्वो नु देववाहन इति ॥ ३० ॥

सुः हविष्मन्त ईडत इति* । हविष्मन्तो ह्येतं मनुष्या
ईडते तुस्मादाह सुः हविष्मन्त ईडत इति ॥ ३१ ॥

वृषणं त्वा व्ययं वृषन् दृषणः सुमिधीमहीति । सुः
ह्येन मिन्धतेऽग्ने दीद्यतं दृहदिति दीदुयेषु ह्येषु दृहत्
सुमिद्धः ॥ ३२ ॥†

तं वा एतम् । वृषणवन्तं त्रिच† मुन्वाहाम्येयो वा
ऽएताः सुर्वाः सामिधेन्यो भवन्तीन्द्रो वै यज्ञस्य
देवतेन्द्रो वृषैतेनो हास्यैताः सेन्द्राः सामिधेन्यो
भवन्ति तुस्माद्वृषणवन्तं त्रिचः मुन्वाह ॥ ३३ ॥

सोऽन्वाह । अग्निन्दूतं वृणीमह इति देवाश्च वा
ऽअसुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे तान्तुर्जमानान्
गायन्त्यन्तरा तस्थौ या वै सा गायत्र्यासीदियं वै सा

* 'ईडत इति'—इति ग । † इतोऽनन्तर मिह "अर्जं प्र० ६४"—इति ख ।

‡, § 'दृच'—इति सायणोपपाठः, कात्यायनवार्त्तिकसम्मतश्च (पा० ६. १.

३४ वा० १) । वस्तुतः शतपथे कातीयश्रौते च सर्वत्रैव 'त्रिच'—इत्येव ।

पृथिवीयुः^१ हैव तुदन्तरा तस्थौ तु ऽउभय ऽएव विदुश्च-
 कुर्यतरान् वै न इयु मुपावत्स्युति ते भविष्यन्ति परेतरे
 भविष्यन्तीति ता मुभय ऽएवोपमन्त्रयाच्चक्रिरेऽग्निरेव
 देवानां दूत आस सहुरक्षा इत्यसुररक्षस मुसुराणाः^२
 सामि मेवानुप्रेयाय तस्मादुन्वाहामिं दूतं दृणीमह
 ऽइति स हि देवानां दूत आसीद्दोतारं विश्ववेदस
 मिति ॥ ३४ ॥

तुदु हैकेऽन्वाहुः । होता यो विश्ववेदस इति नेदर
 मित्यात्मानं ब्रुवाणीति तुदु तथा न ब्रूयान्मानुषः^३ ह ते
 यज्ञे कुर्वन्ति व्यृञं वै तद्यज्ञस्य युन्मानुषं नेद्यृञं यज्ञे
 करुवाणीति तस्माद्यथैवऽर्चा*नूक्त मेव† मेवानुब्रूयाद्दो-
 तारं विश्ववेदस मित्येवास्य यज्ञस्य सुक्रतु मित्येष हि
 यज्ञस्य सुक्रतुर्य‡दमिस्तस्मादाहास्य यज्ञस्य सुक्रतु मिति
 सेयं देवानुपाववर्त्त ततो देवा अभवन् परासुरा भवति
 ह वा ऽआत्मना पुरास्य सपुत्रा भवन्ति यस्यैवं विदुष
 एता मन्वाहुः ॥ ३५ ॥

तां वा ऽअष्टमी मुनुब्रूयात् । गायत्री वा ऽएषा निदा-
 नेनाष्टाक्षरा वै गायत्री तस्मादष्टमी मुनुब्रूयात् ॥ ३६ ॥

* 'वर्चा'—इति क, ख ।

† नैतत् पदं च-पुस्तके ।

‡ 'सुक्रतुर्य'—इति, 'सुक्रतुर्य'—इति च पाठौ च-पुस्तके ।

तद्वैके । पुरस्ताद्वाय्ये दधत्युन्नं धाय्ये मुखत इदं
मन्नाद्यं दध्ना इति व्यदन्तस्तुदु तथा न कुर्यादुनवक्लृप्ता
ह तुस्यैषा भवति युः पुरस्ताद्वाय्ये दुधाति दशमी वा
हि तुर्ह्येकादशी वा सम्पुद्यते तुस्यो हवैषावक्लृप्ता
भवति यस्यैता मष्टमी मन्वाहुस्तस्मादुपरिष्ठादेव धाय्ये
दध्यात् ॥ ३७ ॥

समिध्यमानो ऽअध्वर इति । अध्वरो वै यज्ञः
समिध्यमानो यज्ञ इत्येवैतुदाहाम्निः पावक ईद्य इति
पावको ह्येष ईद्यो ह्येष शोचिष्केशस्तु मीमह इति
शोचन्तीव ह्येतस्य केशाः सुमिहस्य सुमिहो ऽअग्न
ऽआहुतेत्युतः प्राचीनः सुर्व मिधु मभ्यादध्याद्युदन्युत्स-
मिधोपवृक्त इव ह्येतद्भोता यद्वा ऽअन्युत्समिध इध्म-
स्यातिरिच्यतेऽतिरिक्तं तद्यद्वै यज्ञस्यातिरिक्तं द्विषुन्तः
हास्य तद् भ्रातृव्य मभ्युतिरिच्यते तुस्मादुतः प्राचीनः
सुर्व मिधु मभ्यादध्याद्युदन्युत्समिधः ॥ ३८ ॥

देवान्यग्निं स्वधरेति । अध्वरो वै यज्ञो देवान्यग्निं
सुयज्ञियेत्येवैतुदाह त्वः हि हव्यवाडसीत्येष हि हव्यवाड्
युदग्निस्तस्मादाह त्वः हि हव्यवाडसीत्या जुहोता दुव-
स्यताग्निं प्रयुत्यध्वरे वृणीध्वः हव्यवाहन मिति
सम्प्रेष्यत्येवैतया जुहुत च युजत च युस्मै कामाय

समैन्धिः* तत् कुरुतेत्येवैतदाहामिं प्रयत्यध्वर ऽदृत्यध्वरो
वै युञ्जोऽमिं प्रयति यज्ञ ऽदृत्येवैतदाह वृणीध्वः५ हव्य-
वाहन मित्येष हि हव्यवाहनो यदमिस्तुस्मादाह
वृणीध्वः५ हव्यवाहन मिति ॥ ३६ ॥

तं वा ऽएतम् । अध्वरुवन्तं चिच† मन्वाह देवान्
ह वै यज्ञेन युजमानान्सपत्न्या असुरा दुधूर्षाञ्चक्रुस्ते
दुधूर्षन्त एव नु शेकुर्धुर्वितुं ते पुराबभूवुस्तस्माद्युञ्जो
ऽध्वरो नाम दुधूर्षन् ह वा ऽएनः सपत्नः पुराभवति
यस्यैवं विदुषोऽध्वरुवन्तं चिचुः मन्वाहुर्यावदेव सौम्ये-
नाध्वरेणोष्ठा जुयति तावज्जयति ॥ ४० ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ ४ ॥

अथ तस्मिन् सामिधेन्यनुवचने धर्मविशेषं विधत्ते— “हिङ्कृत्येति ।

‘हिं’-इति शब्द मुच्चार्यत्यर्थः१ । “नासामेत्यादि । सामरहितस्य

* ‘न्धिः’-इति च पाठः च-पुस्तके । † २६०८० ।-१ टीप्पन्यौ द्रष्टव्ये ।

१—“ ‘हृम्’-इति स हिङ्कारः”-इति सा० का० ब्रा० ४. ८. १ ।

अथज्ञत्वात्, हिङ्कारप्रणवयोः सामावयवत्वात्^१, सामिधेनीषु तत्कर-
णेन सामिधेनीधुक्तः सर्वोऽपि सामवान् यज्ञः सम्पद्यत इत्यर्थः ।
'ओम्-ओम्'—इति वीक्ष्यया सर्वासु सामिधेनीषु स्थितस्य
प्रणवस्यानुकरणम् ॥ १ ॥

“यदेवेत्यादिः हिङ्कारस्तुतिः । तस्य प्रतिज्ञातं प्राणात्मकत्वं
मुपपादयति— “प्राणो वा इति” । हिङ्कृत्यानुवचनम् । मिथुन-
सम्पत्त्या स्तौति— “वाचा वा इत्यादिना । नासिकास्यप्राणात्मको
हिङ्कारः, तन्निर्वर्त्यत्वात् ; अक् च वागात्मिका, तथा उच्चार्यमाण-
त्वात् । ‘प्राणस्य वाक् च’ ‘एतत्’ एकं ‘मिथुनम्’ ; स्त्रीपुंस्वरूपत्वात् ।
अतः सामिधेनीनां ‘पुरस्ताद्’ यजमानस्य पुत्रपौत्रादिप्रजनन-
निमित्तं ‘हिङ्कृत्य’ अनुवचनेन ‘मिथुनमेव क्रियते’ इत्यर्थः^२ ॥ २ ॥

“अन्यतरदेवेति । सर्वेहिङ्कारस्त्रोच्चारणे हि सोऽपि वाचैव
निर्वर्त्येत इति तदात्मक एव स्यान्न प्राणात्मकः ; तथा च मिथुन-
सम्पत्तिर्न स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

सामिधेनीनां लिङ्गविशेषं विधत्ते— “व वा एति चेति ।
आ इति ‘एति’ ; प्र इति ‘प्रेति’ । अथ ‘इति’-शब्देन प्रकृत-
विपर्यासकृता एतौ शब्दावर्यपरत्वात् प्रथमस्य ‘अर्वाची’-शब्दपरतया

१— तथाहि “लोकेषु यज्ञविधं सामोपासीत”—इत्यादि (३ प्र० २-७ ख०),

“अथ सप्तविधस्य ; वाचि सप्तविधं सामोपासीत”—इत्यादि च (३ प्र०
८-२१ ख०) सा० शा० ब्रा० ।

२— “प्राणो हिङ्कारः”—इत्यादि सा० शा० ब्रा० ३. ७. १ ।

३— सा० शा० ब्रा० ३. १२. १, २ प्रत्ययम् ।

व्यवस्थाप्येते । तथा च आङ्गुपसर्गयुक्ताः प्रोपसर्गयुक्ताश्च चरचोऽनु-
ब्रूयादित्यर्थः ॥

तदेतस्मिन्पदयं प्रयोजनकचनेन प्रशंसति— “गायत्री मेवेति ।
आङ्गुपसर्गो ह्याभिमुख्ये वर्त्तते^१, अतस्तेन ‘अर्वाचीम्’ अभिमुखीं
युनक्ति । परेतः प्रेत इति पर्यायतया दर्शनात् ‘प्र’-शब्दस्य परा-
ङ्मुखत्वेऽपि वृत्तिरस्ति^२, अतोऽत्र ‘प्र’-शब्देन पराङ्मुखत्ववाचिना
पराङ्मुखी मेव तां ‘युनक्ति’ इत्यर्थः ।

एव सुभयथा योजनस्य प्रयोजन माह— “पराच्यहेति । यतो
देवयजनान्निष्क्रम्य ‘पराची’ पराङ्मुखी, अनिवर्त्तमानैव गायत्री
शुलोकं प्रति ‘यश्च’ वोढुं शक्नोति ; सा तु सन्निधानात् ‘मनुष्यान्’
रक्षितुं शक्नोति ; अतो सिद्धययुक्ता एवानुवक्तव्याः ॥ ४ ॥

तदेतस्मिन्पदयं विधाय प्रशंसति— “यदेवेत्यादिना । “प्रेति वै
प्राण इति । ‘प्र’-शब्दस्य परागन्तुनार्थत्वात्, प्राणस्य च पराग्वृत्ति-
त्वादुभयोक्तादात्म्यम् । “एत्युदान इति । आकारस्याभिमुख्यार्थत्वात्
उदानस्य अन्तःप्रवेशवृत्तिरूपत्वात्तादात्म्यम् ॥ ५ ॥

“यदेवेति चेति । “प्रेति वै रेतः सिध्यत इति । सिध्यमानस्य
रेतसः पराङ्मुखप्रवृत्तेः ‘प्र’-शब्दस्य तस्य च तादात्म्यम् । अपत्य-
रूपेण जायमानस्य अभिमुख मावर्त्तनादाभिमुख्यवाचिन आकारस्य

•

१— निब० १. १. ५ ; १. २. ३ ; ३. ३. ४ ; ५. १. ६ ।

२—“प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्यम्”—इति निब० १. १. ५ ।

३— ‘अन्तःप्रविशद्वृत्ति’—इति ड ।

तादात्म्यम् । “प्रेति पश्य इत्यादि । पशूनां वृणादिभक्षणाय यद्गमं
प्रति पराग् गमनम्, तत् ‘प्र’-शब्दार्थः^१ ; यच्च सायं समागमनम्,
तदाकारस्थार्थः^२ । किं वज्रना ‘सर्वम्’ अपि ‘इदं’ जगत् प्रगमन-
स्वभाव भावर्जनस्वभावश्च ; तस्मादेतत्सिद्धय मनुवचने सन्पादनीय
मित्यर्थः ॥ ६ ॥

तदेतदुदाहरणेन दर्शयति— “सोऽन्वाहेति । “प्र वो वाजा
इति । एषा ‘प्र’-शब्दसिद्धयुक्ता सामिधेनी^३ । “अग्न आ याहीत्या-
हुपसर्गसिद्धयुक्ता” ॥ ७ ॥

अनयोर्लङ्गयोरैक्य माशङ्क्य निरस्यति— “तदु चेति । “आया-
हि”-इत्यनेन यदस्मान् प्रत्याभिमुख्यगमनं प्रतिपादितम्, ‘तत्’
स्वर्गवासि-देवापेक्षया परागमन मेवेति ‘एति’-लङ्ग अपि ‘प्रेति’-
लङ्गं ‘सम्पद्यत इति’ एकीयमताभिप्रायः । ‘तत्’ एतत् ‘आति-
विज्ञान्यं’ (न^४) ज्ञानपथातिवर्त्ति । “आयाहि”-इत्युक्ते यस्मादागमन
मेव शीघ्रं बुद्धावारोहति, न तु प्रगमनम् ; तस्मात् ‘प्रेति’-
सम्पत्तिः^५ दुरधिगमेत्यर्थः । सिद्धयं तथैव व्यवस्थित मित्यभि-
प्रेत्यानुवदति— “प्र व इति ॥ ८ ॥

विहित मनुवचन मनुष्य प्रथमतोऽनुवक्तव्या मृचं विधाय तत्प-
दानि व्याचष्टे— “सोऽन्वाहेत्यादिना । अत्र ‘वाजाः’-‘इति’ पदेन

१— निघ० १. १. ५ ।

२— निघ० ३. २. ३२ ।

३— तै० ब्रा० ३. ५. २. १ ; सं० २. ५. ७. २ ।

४— तै० ब्रा० ३. ५. २. २ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

५— ‘न’-इति पदं ठ-ड-पुस्तकयोर्नास्ति ।

६— ‘सप्रतिपत्तिः’-इति ज, भ, छ, ।

‘असं’ विवक्षितम् ; वाजयति वसयतीति तच्छब्दव्युत्पत्तेः । अतः
एतत्पदोच्चारणेन ‘अस मेव’ ‘अभ्यनूक्तम्’ अभिलक्ष्यानुवचनं कृतं
भवति । “वसोः, यौः, भानुः, वासरम्”-इत्यहर्नामसु पाठात्^१
‘यु’-शब्दो दिनवचनः । यूनं दिवसान् अभिगता इति व्युत्पत्त्या
‘अभिद्यवः’, ‘इति’ अनेन ‘अर्द्धमासाः’ उच्यन्त इति व्याचष्टे—
“अर्द्धमासा वा अभिद्यवः”-इति । “पशवो वै हविष्मन्तः”-इति ।
शौरदध्याम्यादिहविर्जनकत्वाद् भाविना हविषा तदन्त इत्यर्थः ॥८॥

“दृताच्चेति । ‘दृत’-शब्दोच्चारणस्याग्निसन्निधनेऽतिशयित मानु-
कस्य माख्याधिकया दर्शयति— “विदेघो ह माधव इत्यादिना ।
‘माधवः’^२ मधुनाम्नः पुत्रो ‘विदेघः’^३ माम राजा ; स च स्वमुखे
विश्वनरहितम् ‘अग्निं’ धारयामास । रङ्गणस्य पुत्रो ‘गोतमः’
नाम ऋषिः, तस्य राज्ञः ‘पुरोहितः’ । स च राजा तेन ऋषिणा
आहूयमानः ‘तस्मै’ न प्रत्युत्तरं ददौ । केनाभिप्रायेति चेत्, उच्यते—
यद्यहं वदिष्यामि, मदीयात् ‘मुखात्’ सोऽग्निर्निष्पद्येत ? नैव
निष्पद्यता मित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ ९० ॥

“त मृग्निरित्यादि । स च ऋषिः ऋक्मन्त्रस्तस्य मुखगत
मग्निं स्तुवन् ‘तं’ विदेघ माह्वातुं निश्चितवान् । निश्चित्य च

१— निघ० १ अ० ८ ख० १, २, ३, ४ ।

२— क्वातिरिक्तमूलपुस्तकेषु ‘माद्यवः’-इत्येव पाठो दृश्यते, तथैव दृष्टो वेव-
रेणापि सर्वत्रैव ; तन्न जाने माधवपाठः कुतो लब्धः सायणाचार्येणेति ।

३— अतमयेऽन्यत्र तु सर्वत्रैव ‘विदेह’-शब्दः श्रुतः (१. ४. १. १७ ; १४.
६. ११. ६ ; ७. २. १०.) एकत्रैवेह श्रूयते विदेघ इति

“वीतिहोचम्”—इति^१ मन्त्रेण आजुहाव । एवं स्तुतोऽप्यग्निः तन्मुखे
तूष्णी मेव स्थितवान् ॥ ११ ॥

“स न इति । ‘सः’ विदेघोऽपि ‘न’ प्रत्युवाच । पुनरपि ‘सः’
अग्निः “उदग्ने शुचयः”—इति^२ मन्त्रेणाग्निं स्तुवन् क्रोधेन विदेघ
माकारयामास । ‘विदेघार’—इति श्रुतिः असूयार्था^३ ॥ १२ ॥

“स ह नैवेति । एव मपि प्रतिश्रवणाभावे “तन्वा घृतसवी-
महे”—‘इति’ इमा मेव चक्षम्” अग्निं मभिलक्ष्योक्तवान् । ‘सः’
आग्निः मन्त्रगतघृतशब्दोच्चारणसमये एव माधवस्य मुखसकाशादूर्द्ध्वं
व्यसितोऽभूत् । ‘तम्’ अग्निं ‘धारयितुं’ सोऽपि ‘न शशाक’ ;
व्यासाधिक्येन दाहकत्वात् । ‘सः’ च मुखान्निर्गतः सन् ‘पृथिवीं’
प्राप्तवान् ॥ १३ ॥

“तर्हीति । तस्मिन् समये माधवस्य तापशमनाय ‘सरस्वत्यां’ नद्यां
निमग्नोऽभूत् । ‘सः’ अग्निस्तस्मात् स्थानादारभ्य ‘प्राङ् दहन्’ ‘इमां’
सर्वां ‘पृथिवीम्’ अभितो व्याप्नोत् । माधवगोतमावुभावपि ‘दहन्तं’
‘तम्’ अग्निं ‘पश्चात्’ अनुजग्मतुः । ‘सः’ च दहन्नाग्निः पृथिव्यां यावत्यो
नद्यः सन्ति, ताः ‘सर्वा नदीः’ अतिशयेन ‘ददाह’ शोषयामास ।
‘प्राचीनं’ दहतोऽस्य पुरस्तात् ‘सदानीरा’ नाम नदी ‘उत्तरात्’
उदक्प्रवाहा ‘एति’ गच्छति । तया च व्यवहितः सोऽग्निः, एनम्

१— वा० सं० २. ७. १ ; का० श्रौ० सू० २. ८. २. ।

२— तै० सं० १. ३. १४. २८ ; ७. ४६. १२ ; ५. ५. १२ ; २. ४. १४. ११ ।

३— पा० सू० ८. २. १०३ ।

४— अ० सं० ५. २६. २ ।

अग्निम्, सापि निःशेषेण धारयति, इतस्ततो गमनं निवाये
धारितवतीत्यर्थः । स चाग्निः 'तां' नदीं मितरनदीवत् 'नाति-
ददाह' । अत एव 'सदा' भवदा 'नीरं' जलं मस्या मस्तीति
श्रुत्यप्या 'सदानीरा'-इत्युच्यते । तथा च निघण्टुः(?)— "करतोया
सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनीति' । 'तां ह' नदीं 'पुरा' तद्दह-
नोत्तरकाले 'बाह्यणाः' 'न तरन्ति' न स्पृशन्ति । अग्निदाहा-
भावेनाविशुद्धत्वादिति हेतु माह— "अनतिदग्धेति ॥ १४ ॥

"तत एतर्हीति । 'ततः' तस्या नद्याः 'प्राचीनं' प्राग्देशम् 'एतर्हि'
इदानीं 'बहवो बाह्यणाः' निवसन्ति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया' ।
प्राग्देशः सर्वोऽपि बाह्यणवास इत्यर्थः । 'तत्' च स्थानम् 'अचेचतर
मिव' अतिशयेन निवासयोग्य मिव 'आस' बभूव । तथा
'स्त्रावितरं' भग्नभाण्डे निचिन्ननीरवत्तद्देशेऽनुष्ठितं यज्ञदानादिक
मतिशयेन 'स्त्रावि' स्वर्णशीलं फलप्रदानासमर्थं बभूवेत्यर्थः । तत्र
हेतु माह— "अस्त्रदित मिति । यतो 'वैश्वानरेणाग्निना' 'अस्त्र-
दितम्' अनास्त्रादितम्, अतस्तत्स्थानं मपवित्र मित्यर्थः ॥ १५ ॥

अस्य दोषस्य परिहार माह— "तदु हेति । 'एतर्हि' एतस्मिन्
समये 'तत्' अपि स्थानं 'चेचतरं' निवासयोग्य मेव भवति । कुत
इत्यत आह— "बाह्यणा उ हीति । 'नूनम्' इति निश्चये^१; 'हि'
यस्मात् 'एतत्' स्थानं बाह्यणाः 'यज्ञैरसिध्वदन्' यज्ञानुष्ठानैः

१— अम० को० १. १०. २३ ।

२— पा० सू० २. १. २६ ।

३— "नून मिति विचिकित्सार्थीयः"—इति निघ० १. २. ४ ।

अग्निना आस्त्रादित मरुषत, तस्मादित्यर्थः । 'सा' च नदी 'जघन्ये' निरुष्टे सर्वरमवर्जिते 'नैदाघे' यौगसम्बन्धिकास्तेऽपि सम्यक् 'कोपयति' बहुजलतया प्रकुपिता भवति । 'तावत्' पर्यन्ते हि कास्ते 'वैश्वानरेणाग्निना' 'दग्धा' ; तदा च तं निवारयितुं तस्याः प्रकोपो जात इत्यर्थः ॥ १६ ॥

“स होवाचेति । एवं सर्वेषु देशेषु दग्धेषु 'सः' च माधवः अग्नि मेव प्रतीक्ष्य 'उवाच'— 'क' कुच देशे 'अहं भवानि' निवसेयम् ? 'इति' पृष्टे सोऽप्यग्निरेणम् 'उवाच' । किं मिति । 'अतः' अस्याः नद्याः 'प्राचीनं' यद् 'भुवनं' भूमिः, एतदेव 'ते' तव निवासोऽस्त्विति । अत एव कारणात् एतस्मिन्नपि कास्ते 'सैवा' सदानोरा नदी कोसलदेशस्य च विदेहदेशस्य च मर्यादात्वेन दृश्यते । 'हि' यस्मादेवं माधवायाग्निरदात्, तस्मात् 'ते' विदेहदेशाः अपि 'माधवाः' इत्युच्यन्ते ॥ १७ ॥

उक्तं वृत्तान्तं गोतमेन पृष्टः सन् विदेहोऽनुवदति— “अथ होवाचेत्यादिना । परोक्षत्वात्पूर्वं श्रुतिवाक्ये स्निग्ध-प्रयोगः^१ । गोतम-माधवयोः प्रश्नप्रतिवचनरूपवाक्ये तु भूताद्यतनलालुङ्-प्रयोगो^२ विशेषः ॥ १८, १९ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृते योजयति— “स यदिति । यस्माद् एतद्वन्दोच्चारणेनाग्निः प्रज्वलितो बभूव, तस्मात् कारणात् 'सामिधेनीषु' 'यद्' 'एत'-प्रातिपदिकयुक्तं पदम्, 'तत्' 'सामिधेन मेव' अग्निसमिन्धनहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तस्माद् दृताच्चेतत्पदं सामिधेनीषु युक्ततर मिति निगमयति—
 “तदिति । तैत्तिरीयकेऽपि नृमेधपरुष्येपसंवादोदाहरणे दृतवत्प-
 दस्याग्निजननहेतुत्वं प्रतिपादितम्— “यत्समावद्विह कथा त्व मग्नि
 मजौजनो नाह मिति ; सामिधेनीना मेवाहं वर्षं वेदेत्यब्रवीद्
 यद् ; दृतवत्पद मनूयते, स आसां वर्षः”—इति^१ । “यजमानो वा
 इत्यादि । ‘सुखं’ सुखं स्वर्गादिसुखं मात्मन इच्छतीति^२ ‘सुखयुः’
 यजमानः । जिगातीत्यस्याभिप्राय माह— “जिगीषतीति । जेतु
 मिच्छतीत्यर्थः ।

ननु “गा सुतौ”—इति^३ धातुः, कथं तस्य जिगीषतीति
 व्याख्यान मित्यत आह— “स होति । ‘हि’ यस्मात् यजमानो
 देवान् सुत्या ‘जिघांसति’ इत्युं प्राप्नु मिच्छति । इतिरप
 गत्यर्थः । ‘तस्मात्’ जिगीषतीति युज्यत इत्यर्थः । “अण्डमगमां
 सनि”—इति^४ सनि दीर्घत्वम् । “सर्वे वा अनिरुक्त मिति ।
 सजामविशेषैरनिरुक्तम्, तत्सर्वात्मक मित्यर्थः ॥ ११ ॥

“अग्न आ याहीति । “वीतये”—इति पदं व्याख्यातु मितिहास
 माह— “समन्तिक मिवेति । सन्निकृष्टतर मिवेत्यर्थः । सन्निकर्ष
 मेवाभिनयेन दर्शयति— “इत्युभूयेति । यथोर्ध्वबाहुना आस्त्रायं
 स्पृश्यते, ‘इति’ एव मेव द्यौरपि हस्तस्पृश्येव बभूवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

“ते देवा इति । “वितरां स्युरिति । अतिशयेन विप्रकृष्टा
 भवेयुरित्यर्थः । “वरौच इवेति । ‘उदतरं’ विसीर्णतर मेव एतत्

१— तै० सं० २. ५. ८. ५ ।

२— पा० सू० २. १. ८ ।

३— धा० पा० जु० ५. २३ ।

४— पा० सू० ६. ४. १६ ।

चिरूपं स्थानं केन प्रकारेण स्यादित्यर्थः । विस्मिष्टा इति: 'वीति:',
तथा च 'वीतये'-इत्यस्य विविधमागायेत्यर्थो भवति । एतदचरचय-
प्रयोगात् चयः 'इमे लोकाः' परस्परं 'विदूरं' विप्रकर्षं प्राप्ता
इत्यर्थः । "एता मन्वाङ्गरिति । 'वीतये'-इतिपदेन युक्ताम् "अग्न
आयाहीत्यादिका मित्यर्थः ॥ २३ ॥

अस्या ऋचो द्वितीयं पाद मनुद्य याचष्टे— "गृणान इति ।
यविषो दानाद् 'हव्यदातिः = यजमानः' ॥

अस्या ऋचोऽनुवचनं भूलोकजयहेतुत्वेन प्रशंसति— "अग्निर्वै
होतेत्यादिना ॥ २४ ॥

द्वितीयां सामिधेनी मनुद्य याचष्टे— "तत्स्वेति" । 'अग्निरसः'
महर्षयो यत् 'समिद्धिः' अग्निम् 'ऐन्धत' समिद्ध मकुर्वन्',
तस्मादग्निरपि 'अग्निर इति' सम्बोध्यते । तदेतन्नाम अग्नेः प्रसिद्ध
मित्याह— "अग्निरा उ हीति । "इतरे येऽङ्गारा आसंस्तेऽग्निरसो-
ऽभवन्निति" अग्निरसा मङ्गारपरिणामरूपत्वात् 'अग्निरः'-शब्दाभि-
धेयता । अग्निरप्यङ्गाररूप इति युक्तं तस्याप्यग्निरस्त्व मित्यर्थः ॥ २५ ॥

"वृहच्छोचेति । "यविष्ठो अग्निरिति । 'यविष्ठः' युवतमः
नित्यतरुणः ; अजरामरत्वात् ॥

अस्या ऋचोऽनुवचन मन्तरिक्षलोकजयहेतुत्वेन प्रशंसति— "सै-

१—तै० ब्रा० २. ५. २. ३ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

२— तेषां वर्णनम् ऐ० ब्रा० ६. ५. ८-९-खण्डयोद्गद्यम् । वस्तुतस्तु "एत
मु एवाग्निरसं मन्यन्तेऽङ्गारां यदसः"—इति सा० शा० ब्रा० ३. २. १० ।

३— ऐ० ब्रा० ३. ३. ६ । निब० ३. २. ५ । निथ० ५. ५. ११ ।

षेति । “एत मेव”-इति सामान्योक्तं विवृणोति— “अन्तरिक्षेति ।
अचोऽन्तरिक्षलोकस्य साम्य माह— “तस्मादिति ॥ १६ ॥

चतुर्थी^१ सामिधेनौ मनूय द्युलोकजयहेतुत्वेन व्याचष्टे— “स न
इत्यादिना^१ । ‘अदः’ विप्रकृतं द्युस्थानं खलु ‘पृथु’ विस्तीर्णम् ।
तद्विशिष्टमिति— “यस्मिन्निति । ‘यस्मिन्’ लोके ‘देवाः’ सर्वे वसन्ति,
तत् स्थान मत्र ‘पृथु’-शब्दवाच्यम् । देवनिवासत्वादेव ‘एतत्’
‘अवाय्यं’ अवर्णीयं प्रशस्यम् । पादान्तर मनूय व्याचष्टे— “अच्छा
देवेति । देवोषितं द्युलोकरूपं स्थानम् ‘अच्छ’ अभिलक्ष्य ‘विवाससि’
प्रकाशयेत्यर्थः । प्रकाशनञ्च प्राप्स्यर्थं मित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— “एतन्नो
गमयेति ॥ १७ ॥

“दृढदम इति । “अदो वा इति । सर्वत्र हि विशेष्यरहितः
‘ददं’-शब्दो भूलोकवचनः, ‘अदः’-शब्दस्य द्युलोकवचनः ॥ १८ ॥

अगन्तरस्य^१ अनुवचनं विधत्ते— “सोऽन्वाहेति । ‘ईडेन्यः’ स्तोतव्यः,
‘नमस्यः’ नमस्कर्तव्य इत्ययं मर्थः । प्रसिद्ध इति हेरर्थः । द्वितीयं
पादं मनूय व्याचष्टे— “तिरस्तमांसीति । ‘एषः’ खल्वग्निः समिद्धः
सन् ‘तमांसि’ तिरस्कृत्यैव दृश्यते । अनेन ‘दर्शतः’-इतिपदस्य कर्मणि
व्युत्पत्तिर्दर्शिता । “स मग्निरिध्यते”-इत्यादि निगदसिद्धम् ॥ १९ ॥

“अश्वो नेति । “अश्वो न देववाहनः”-इत्यत्र^१ ‘न’-शब्दस्य
निषेधार्थत्वं माशङ्क्य विवक्षितं मर्थं दर्शयति— “यदा इति । ‘अचि’
पदग्रन्थे ‘यत्’ ‘न-इति’ पदम्, तत् ‘ओम्-इति’ अङ्गौकारार्थतया

१— तै० ब्रा० १. ५. २. ४ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

२, ३— तै० ब्रा० २. ५. २. ५, ६ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

प्रतिपत्तव्यम् । “एवम्परमोत्पदम्”—इति हि निघण्टुः(?)^१ । ‘अश्वो
व वा एष भूत्वा’ अश्वरूप मास्थायेति यावत् ॥ २० ॥

“तः हविष्मन्त इति । “हविष्मन्तो ह्येत मित्यादि । चरुपुरो-
डाद्यादीनि ‘हवींषि’ सम्पाद्य, तद्युक्ता हविर्गयजमानाः तानि
हवींषि देवान् प्रापयितुं मग्निं स्तुवन्तीत्यर्थः । “ईड स्तुतौ”—इति
धातुः^२ ॥ २१ ॥

“वृषणन्वेत्यादि^३ । निगदसिद्धम् । “दीद्यतं वृहत्”—इत्यपि
दीद्यन्न्वेत्याभिप्राय माह— “दीदयेवेति । “दीदयति” दीप्ति-
कर्मा, हान्दसो धातुः^४ । पूर्वाभिः समिद्धः स च ‘एषः’ अग्निरस्मिन्
समये ‘वृहत्’ अधिकं ‘दीदयेव’ दिदीप इतीव । ‘हि’ यतो
‘दीद्यतं’ दीप्यमानं ता मित्यग्निविशेषणं युक्त मित्यर्थः ॥ २२ ॥

“ईडेन्यः”—इत्यस्य वृषस्य वृषणन्न्वेत्यायात सुपजीव्य प्रशंसति—
“तं वा इत्यादि । अग्निविशेषणभूतेनापि ‘वृषन्’-शब्देन इन्द्रो-
ऽप्युपस्थाप्यते ; ‘वृषन्’-शब्दस्य तन्नामधेयत्वात् । अतो ‘वृषन्’-शब्द-
युक्तस्य वृषस्यानुवचनादितरयश्चवत् सामिधेनीनां मपीन्द्रसमन्वः
सिद्धतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

१—“अो मेवं परमं मते”—इति अम० को० ३. ४. १२ । “अो इ मित्यस्य प्रति-
शर एवं तथेति गाथायां अो मिति वै दैवं तथेति मानुषम्”—इति शे० ब्रा०
७. ३. ६ । “प्रणवे चाभ्युपगमे चापाकृतौ च मङ्गले”—इति मे० अथ० ५१ ।

२—धा० पा० अदा० आ० ८ ।

३—तै० ब्रा० ३. ५. ३. ७ ; सं० २. ५. ८. १-११

४—निघ० १. १६. ७ ; निघ० १०. २. ६

सामिधेन्यन्तरस्य^१ अनुवचनं विधत्ते— “सोऽन्वाहेति । अग्नेर्देव-
दूतत्वं सुपपादयितुं मितिहासमाह— “देवास्य वा इति । ‘तान्’
मिथः ‘सर्द्धमानान्’ देवासुरान् ‘अन्तरा’ तेषां सुभयेषां मध्यत
इत्यर्थः । “अन्तरान्तरेणेति^२ द्वितीया । “इयं वा इत्यादि । योऽस्य-
मानांस्तानुभयविधान् निवारयितुं गायत्री मध्ये प्रादुर्भूता ‘सर्वं
पृथिव्येव’ इयं मेव खलु पृथिवी तेषां सुभयेषां मध्यवर्तिनी । युक्तं
चेतत्— मेरोरधभागे हि अमरावती नाम नगरी, तस्यां हि
देवाः; तथा मेरोरधस्ताद्भागे च यत् इरामुखं नाम नगरम्, तस्मिन्
असुरा निवसन्ति । तयोर्मध्ये पृथिवी वर्तत इति । ‘इ’-शब्दयोगा-
दस्ति शास्त्रप्रसिद्धिः^३ । “यतरान्वा इति । “किं यत्तदोर्निर्द्धारणे”-
इति^४ यच्छब्दात् उत्तरच् । ‘उपावर्त्यति’ उपावृत्ता भविष्यति ।
‘उपमन्त्रयाच्चक्रिरे’ रक्षस्यं दूतमुखेनाहूतवन्त इत्यर्थः । “मचि
गुप्तभाषणे”-इति^५ धातुः; स्निग्धः प्रत्ययान्तत्वादाम् प्रत्ययः^६ ।

तस्मिन्नुपमन्त्रणे देवानां को दूतः, को वा असुराणां मित्युभयं
विविनक्ति— “अग्निरेवेति । ‘सहरक्षाः’ नाम यत् ‘असुररक्षसम्’
असुरविरोधि रक्षः । समासान्तो ‘अ’-प्रत्ययः^७ । ‘रक्षः’-शब्दस्य

१— तै० ब्रा० ३. ५. २. ८; सं० २. ५. ८. १-११ ।

२— पा० सू० २. ३. ४ ।

३— अथर्ववेदिकं मिदं वर्येण मिति सुधीभिः खलूपेक्षणीयमेव ।

४— पा० सू० ५. ३. ६२ ।

५— धा० पा० चु० आ० ४५ ।

६— पा० सू० ३. १. ३५, ३६ ।

७— “अनसन्ताम्रपुंसकाच्छन्दसि”-इति पा० सू० ५. ४. १०३ ।

नियतनपुंसकत्वात् समासान्तस्थापि तथात्वम् । “स हि देवाना
मिति । ‘हि’ यस्मादुक्तरीत्या ‘अग्निं दूतं वृणीमहे-इति’ अनु-
वचनं युक्त मित्यर्थः । द्वितीयपाद मनुद्य तत्र पाठान्तर मुपन्यस्य
दूषयति— “होतार मित्यादिना ॥ ३४ ॥

“तदिति । “होता यो विश्ववेदस इति” पाठान्तर मनुब्रुवता
मभिप्राय माह । यद्यपि होतार मिति ‘होतृ’-शब्दो द्वितीयान्तः,
तथापि ‘होता अरम्’ इत्यपि अतिसामान्यात् प्रतीयते । स च
‘अरं’-शब्दः ‘अस्त्रं’-शब्दपर्यायः । “वास्त-मूस्त-सध्वस्त मङ्गुलीनाम्”-
इति^१ स्तत्वस्य विकल्पितत्वात् । ‘अरं’-शब्दोऽत्र निवारणार्थः ।
‘आत्मानं’ निवारणविशिष्टं ‘नेत्’ नैव ‘अवाणि’-इत्यनेनाभि-
प्रायेणेत्यर्थः । “होता यः”-इति पाठे तु न ईदृशी विरुद्धा
प्रतिपत्तिरस्ति ॥

तत्पञ्चनिराकरणं “तदु तथेत्यादि । स्पष्टम् । “होतारम्”-
इत्यार्षपाठं परित्यज्य “होता यः”-इतिपाठविपरिणामस्य मनुद्य-
बुद्धिप्रभवतया मानुषत्वम्^२ । यथैव वेदे पठितम्, तथैवानुवक्तव्य
मित्युपसंहरति— “तस्मादिति । कीदृम्विधं तर्हि वेदे पठित मिति
तदाह— “होतार मिति । ‘एव’कारः पञ्चान्तरव्युदासार्थः ॥

प्रकृत मितिहासश्रेष्ठ मुपसंहरति— “सेय मिति । देवासुराणां

१— पा० सू० ८, २, १८, वा० २ (“वा लो र मापद्यते”) ।

२— तदित्यं मन्त्रेषु स्थाभिप्रेतप्रार्थनादिप्रकाशनायापि वैदिकशब्दानां
परिवर्तनादिकं सर्वत्रैव निषिद्ध मिति सूचितम् ।

मध्ये वर्त्तमाना या गायत्री, 'सेयं' रहस्य माह्वता सती 'देवान्'
एव 'उपावर्त्तते' उपाजगाम । 'ततः' गायत्र्या उपावर्त्तनात् 'देवाः'
'अभवन्' अजयन् । 'असुराः' तु तत्सम्बन्धविरहात् 'परा'भूताः ॥

उक्तेतिहासज्ञानपुरःसरं मेतां गायत्रीं प्रयुञ्जानस्य फलं माह—
“भवतीति । 'आत्मना' स्वयं 'भवति' भूषणः, समर्थो भवति ।
'अस्य' च अचवः 'पराभवन्ति' इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अष्टसङ्ख्योपजीवनेन प्रशंसति— “तां वा इति । 'निदानेन'
मूलकारणेन विचार्यमाणा अष्टाचरात्मिका 'एषा गायत्री', सापि
प्रतिपादम् 'अष्टाचरा' ; या च अष्टसङ्ख्या, तत्पूर्तिहेतुत्वादेषा
विशेषतो 'गायत्री'-इति । ताम् 'अष्टमौ मनुब्रूयात्' इत्यर्थः ॥ १६ ॥

यच्च सप्तदश सामिधेन्यः, तच्च “शुभु पाजाः”—“तं संवाधः”—इति
दे धाय्याख्ये^१ अष्टौ^२ सामिधेनीषु प्रक्षेप्ये । तयोः स्थानं पूर्वोत्तर-
पक्षाभ्यां दर्शयति— “तद्वैक इति । 'पुरस्तात्' अष्टम्याः पूर्व मित्यर्थः ।

तथा कुर्वता मभिप्रायं माह— “सुखत इति । अक्षस्र
तदाक्षस्र 'अक्षायम्' 'इदं' धाय्यारूपं 'सुखतः' सुखप्रदेश एव
'दक्षः' धारयामः 'इति वदन्तः' ॥

तदेतदेकीयं मतं दूषयति— “तदु तथेति । 'अनवकृता'
असमर्था ऊर्द्धं द्वयोर्धाव्ययोः प्रक्षेपात् । “अग्निं दूतम्”—इत्यष्टमौ,

१ - “पाय्य-साम्नाय्य-निकाय्य-धाय्याः मानहविर्निवाससामिधेनीषु”—
इति पा० सू० ३. १. १२६ । 'धीयतेऽनया समिदिति धाय्या
अटक्'-इति तत्र कौ० । ऐ० ब्रा० ३. २. ७, १९ ; ३. ७ । तै०
सं० २. २. १०. २ । २-- अट् सं० ३. २७. ५, ६ ।

‘दशमी’ सम्पद्यते ; तथा चाष्टमीत्वभङ्गेन “गायत्री वा एषा निदानेन”-इतिप्रतिपादित‘गायत्रीतिपदविरहादसमर्थ’ स्यात् ।

तथा समिद्धमानवती-समिद्धवत्योर्मध्ये हि धाव्ये प्रचेप्ये ; सा च समिद्धमानवती सामिधेनीनां पाञ्चदशे नवमी, सा च साप्तदशे तृत्कर्षात् ‘एकादशी सम्पद्यते’ । उभयत्र ‘वा’-शब्दसार्थः । कथं तर्हि अवकृप्तिरित्यत आह—“तस्यो हेति । ‘यस्य’ यजमानस्य सा सामिधेनीषु “अग्निं दूतम्”-इत्येवा अष्टमी ; ‘तस्यैषा’ (‘अवकृप्ता’) अवकृप्तिः, समर्था ‘भवति’ इत्यर्थः ।

कुत्र तर्हि धाव्ययोः प्रचेप इति तदाह—“तस्मादिति । अष्टम्याः ‘उपरिष्ठात्’ समिध्यमानवती-समिद्धवत्योर्मध्ये एव ‘धाव्ये’ प्रचिपेत् । उक्तं व्यापसाम्नेन—“समिध्यमानवती समिद्धवतीश्चाभ्यरेण पृथुपाजवत्यौ धाव्ये दधाति”-इति^१ । आश्वलायनोऽप्यसूत्रयत्—“तृतीयस्यां सामिधेन्यावावपते प्रागुपोत्तमायाः पृथुपाजां अभर्त्य इति द्वे धाव्ये इत्युक्त एते प्रतीयात्”-इति^२ ॥ १७ ॥

एव अष्टमीं विधाय प्रशंसति—“समिद्धमान इति^३ । निगद-सिद्ध मेतत् । “शोचन्तीव स्रोतस्येति । दीप्यमानस्याग्नेः ये ऊर्ध्व-सुखा ज्वालाविशेषाः, ते केशाः ; ते च ‘शोचन्ति’ दीप्यन्ते ; ‘इव’-

१— पुरस्तादिहैव दृष्टव्यम् (२६५ पृ० १७ पं०) ।

२— ‘गायत्रीति पद्य मसमर्थ’-इति ह ।

३— आप० श्रौ० सू० २. १२. ५ ।

४— आप० श्रौ० सू० २. १. २६. (अ० सं० २. २७. ५, ६.) ।

५— तै० ब्रा० २. ५. २. ६ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

शब्दोऽवधारणे ; 'शोचिषः' दौष्यमानाः केशा यस्येति 'शोचिष्केशः'
इत्यर्थः ॥

दशम्याः सामिधेन्याः प्रागेवेष्वेषस्य सर्वस्य अग्रावभ्याधानं
विधत्ते—“समिद्धो अग्न इत्यादिना^१ । तस्या दशम्याः सामिधेन्याः
'प्राचीनं' प्राक् । “विभाषाच्चैरदिक् स्त्रियाम्”—इति^२ स्वार्थिकः
स्व-प्रत्ययः । “यदन्यत्समिधः इति । अनुयाजार्थायाः 'समिधः' 'यत्
अन्यत् तत्' सर्वं मित्यर्थः ॥

अस्मिन्नेव समये दशम्येषस्य सर्वस्याभ्याधानं कुतो हेतोरित्याशङ्क्य
हेतु माह—“अपटङ्ग इवेति । 'एतत्' एतर्हि, अस्मिन् समये
होता 'अपटङ्गे इव' अग्नेः समिन्धनं परिसमापयतीव । “समिद्धो
अग्न आहुतेति । समिन्धनस्य भूतत्वप्रतिपत्तेः, समिन्धनहेतुत्वाच्च,
सर्वस्येषस्य समिद्धावस्थायाः प्रागेवाभ्याधानं युक्तं मित्यर्थः ॥

प्रागनभ्याधानदोष माह—“यदा अन्यदिति । अनुयाजसमिद्-
व्यतिरिक्तं 'यत्' इधमस्मन्धि काष्ठं समिद्धावस्थार्थां वर्त्तते, 'तत्
व्यतिरिक्तम्' । तच्च शत्रुवर्द्धनहेतुरित्यपि । “समिद्धो अग्न आहुत”-
इत्यतः प्रागेवेष्वेषः सर्वोऽपि प्रक्षेप्यः । अत एव कात्यायनेनोक्तम्—
“समिद्ध इति प्रागतः सर्वं मिध मेकवर्जं अनुयाजायेत्”—
इति^३ ॥ २८ ॥

“देवान् यचीत्यादि । निगदसिद्धम् ।

अग्निमां सामिधेनीं मनूय व्याचष्टे—“आ जुहोतेति । “आ

१— तै० ब्रा० २. ५. २. १० ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

२— पा० सू० ५. ४. ८ ।

३— का० श्रौ० सू० २. १. ११ ।

जुहोत दुवस्यतेति^१ अध्वर्युप्रमुखा ऋत्विजः सम्बोध्य हवनादिकार्यं प्रेर्यन्ते ; अतः प्रोक्षणीरासादयेत्यादिवदयं मन्त्रः समैषरूप एव ॥

आ जुहोत दुवस्यतेति पदयोरर्थं माह—“जुहुत च यजत चेति । जुहुतेत्यत्र ‘त’-शब्दस्य “तप्तनप्तनयनास्य”-इति^२ तवादेशे गुणे च सति जुहोतेति रूपं भवति । ‘दुवस्यतिः’ परिचरणार्थः^३ ‘दुवस्यत’ परिचरत, यजतेत्यर्थः ॥

तात्पर्यार्थं माह—“यस्मै कामायेति । फलसाधनतया काम्य-मानाय ‘यस्मै’ यागहोमादिकर्मणे हे ऋत्विजः ! ‘समैन्विष्टम्’ अग्निमिन्विष्टम् अकृष्टम्” । सोऽग्निः समिद्धः सन्पक्वः ; अतोऽग्निं समये ‘तत्कुरुतेत्येव’ एवरूपं मर्थं मन्त्रो ब्रूत इत्यर्थः । “अग्निं प्रयतीत्यादि स्पष्टम् ॥ ३८ ॥

तृचस्याध्वरशब्दयुक्तत्वं प्रशंसितुं मनुवदति—“तं वा इति । “समिद्धमानो अध्वरः”-इत्यादिकं मृक्चय मध्वरशब्दोपेतं मनु-ब्रूयात् । “दुधूर्वाश्चकुरिति । धूर्वितुं मिच्छां कृतवन्त इत्यर्थः । “धूर्वीं हिंसायाम्”^४-इत्यस्मात् सनि, वक्तोपे, प्रत्ययान्तत्वादाम् प्रत्ययः^५ । ‘दुधूर्वन्तः’ ‘ते’ असुराः देवान् ‘धूर्वितुं’ हिंसितुं ‘न श्रेकुः’ न शक्ताः ; प्रत्युत ‘परा’हता एव ‘बभूवुः’ । ‘तस्मात्’ अहिंसाहेतुत्वात् ‘अध्वरः’-इति यज्ञस्य नाम सन्पक्वम् ॥

१— तै० ब्रा० ३. ५. २. ११ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

२— पा० सू० ७. १. ४५ ।

३— निघ० ३५०. ५४०. ५५२म् ।

४— ‘अकृष्टवत’-इति ङ ।

५— धा० पा० आ० प० ५७३ ।

६— पा० ३. १. ७४०. सन्. ६. १. ६६४०. वक्तोपः, ३. १. ३५० आम् ।

एवं पुरावृत्तं मुदा ज्ञेत्येतदिदुषः फलं माह— “दुधूर्ध्वन् हेति ।
 “यावदेवेति । ‘अध्वर’-शब्दो हि सोमयागे कूटः ; स चायं दर्शपूर्ण-
 मासविषये मन्त्रेण प्रसूयत इति सोमयागेन यावदेव फलं प्राप्नोति,
 तावद्दर्शपूर्णमासयागेनापि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ २ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्^१ ॥

एतुङ् वै देवा अग्निं गुरिष्ठे* युञ्जन् । युञ्जोतृत्व
 इदुम्नो हव्यं व्वहेति तु मेतद् गुरिष्ठे† युक्तोपामदन्वीर्य-
 वान्वै त्व मस्युलं‡ वै त्व मेतुस्मा असूति व्वीर्ये समा-
 दुधतो युथेद मुप्येतुर्हि ज्ञातीनां यं गुरिष्ठे१ युञ्जन्ति
 तु मुपमुदन्ति व्वीर्यवान्वै त्व मस्युलं॥ वै त्व मेतुस्मा

१— अस्मिन् ब्राह्मणे सामिधेनीप्रयोगारम्भप्रकारो विहितः, तन्मन्त्राणां
 कूटपदादिस्थास्थानानि च ज्ञापितानि । तत्रायं पद्धतिः— होत्रा
 उपांशु त्रिर्हिङ्गुलं प्र वो वाजा इत्यासु ऋक्षु मध्यमस्वरेणानूच्यमानासु
 यजमानः पादाकुलाभ्यां भूमि मधः पीडयति ; अध्वर्युश्च स्फ्यं मादाय
 तिष्ठन् सामिधेनीनां प्रणवे-प्रणवे एकैकं मिध्मकाष्ठं माहवगीये
 ऽभ्याददाति । ‘समिद्धमानो अध्वरे’-इत्यस्या ऋचः प्रणवे ‘समिद्धो
 अग्ने’-इत्यतः प्राक् एकं मिध्मकाष्ठं परिशिष्यावशिष्टानां पद्यानां
 काष्ठानां सहैव प्रक्षेपं कुर्यात् ।

*, †, ‡ ‘गुरिष्ठे’-इति ख, ग ।

‡, ॥ ‘मस्युलं’-इति क, ग ।

ऽअसूति व्वीर्ये समादुधतः स यदुत ऊर्ध्वं मन्वाहोप-
स्तौत्येवैन मेतुद्वीर्य मेवास्मिन् दधाति* ॥ १ ॥

अग्ने महां२॥† ऽअसि ब्राह्मण भारतेति । ब्रह्म
ह्यग्निस्तुस्मादाह ब्राह्मणेति भारतेत्येष हि देवेभ्यो हव्यं
भुरति तुस्माद् भरतोऽग्निरित्याहुरेषु उ वा ऽइमाः प्रजाः
प्राणो भूत्वा विभर्ति तुस्मादेवाह भारतेति‡ ॥ २ ॥

अथार्षेयं प्रवृणीते । ऋषिभ्यश्चैवैन मेतुदेवेभ्यश्च
निवेदयत्ययं महाव्वीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति तुस्मादा-
र्षेयं प्रवृणीते ॥ ३ ॥

परुस्तादव्वाक् प्रवृणीते । परुस्तादव्वाच्यः प्रजाः
प्रजायन्ते ज्यायसस्पतय ऽउ चैवैतं निरुत ऽइदं हि
पितेवाग्नेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रस्तुस्मात्परुस्तादव्वाक् प्रवृ-
णीते ॥ ४ ॥

सु ऽआर्षेयु मुक्ताह । देवेद्धो मुन्विद्ध ऽइति । देवा
ह्येत मय ऽऐन्धत तुस्मादाह देवेद्ध ऽइति मुन्विद्ध ऽइति
मुनुर्ह्येत मय ऽऐन्ध तुस्मादाह मुन्विद्ध ऽइति॥ ५ ॥

ऋषिष्टुत ऽइति । ऋषयो॥ ह्येत मये स्तुवंस्तुस्मादाहु-
र्षिष्टुत ऽइति ॥ ६ ॥

* 'ति'—इति ख ।

† 'महां२'—इति क, ख ; 'महा३'—इति ग ।

‡ 'ति'—इति ख ।

§ 'ति'—इति ख ।

॥ 'ऽइत्युभयो'—इति ग ।

व्विप्रानुमदित ऽइति । एते* वै व्विप्रा यदुषय ऽएते
ह्येतु मन्वुमदंस्तुस्मादाह व्विप्रानुमदित ऽइति ॥ ७ ॥

कविशस्त ऽइति । एते† वै कवयो यदुषय ऽएते ह्येत
मुशंसंस्तुस्मादाह कविशस्त ऽइति ॥ ८ ॥

ब्रह्मसंशित ऽइति । ब्रह्मसंशितो ह्येषु एता-
द्वन ऽइति एताद्वनो ह्येषः ॥ ९ ॥

प्रणीर्यज्ञानां रथौरध्वराणा मिति‡ । एतेन§ वै
सुर्वान् यज्ञान् प्रणयन्ति ये च पाकयज्ञा ये चेतरे
तुस्मादाह प्रणीर्यज्ञाना मिति ॥ १० ॥

रथौरध्वराणा मिति । रुथो ह वा एषु भूत्वा देवेभ्यो
यज्ञं ब्वहति तुस्मादाह रथौरध्वराणा मिति ॥ ११ ॥

अतूर्त्तो होता तूर्णिर्हव्यवाडिति । नु ह्येतः
रुक्षांसि तरन्ति तुस्मादाहातूर्त्तो होतेति तूर्णि-
र्हव्यवाडिति सुर्वः ह्येषु पाप्मानं तरति तुस्मादाह
तूर्णिर्हव्यवाडिति ॥ १२ ॥

आस्याचं जुहुर्देवाना मिति । देवपाचं वा ऽएष
युदमिस्तुस्मादग्नौ सुर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति देवपाचुः

* 'ऽहुत्येते'—इति ग ।

† 'ऽहुत्येते'—इति ग ।

‡ 'ति'—इति ख ।

§ 'मित्येतेन'—इति ग ।

ह्येष प्राप्नोति ह वै तस्य पुत्रं यस्य पुत्रं प्रेषति* यु
ऽएव मेतद्धेद ॥ १३ ॥

चमसो देवपान ऽहुति । चमसेन ह वा ऽएतेन
भूतेन देवा भक्षयन्ति तस्मादाह चमसो देवपान
ऽहुति ॥ १४ ॥

अरुं २॥† ऽइवामे नेमिर्देवांस्त्वं परिभूरसूति ।
यथारुन्नेमिः सर्व्वतः परिभूरेवन्त्वं देवान्सर्व्वतः परि-
भूरसूत्येवैतुदाह ॥ १५ ॥

आवह देवान्युजमानायेति । तुदस्मै यज्ञाय देवाना-
वोढवा ऽआहामि मम ऽआवहेति तुदामेयायाज्यभागा-
यामि मावोढवा ऽआह सोम मावहेति तुत्सौम्या-
याज्यभागाय सोम मावोढवा ऽआहामि मावहेति
तद्यु ऽएषु ऽउभयुवाच्युतु ऽआमेयुः पुरोडाशो भुवति
तस्मा ऽअमि मावोढवा ऽआह ॥ १६ ॥

अथ यथादेवतम् । देवां २ ॥ ऽआज्यपां २॥‡ ऽआव-
हेति तुत्प्रयाजानुयाजानावोढवा ऽआह प्रयाजानुयाजा
वै देवा ऽआज्यपा ऽअमिः होवायावहेति तुदमिः

* 'प्रेष्यति'—इति च । † 'अरुं २'—इति क, ख ; 'अरुं १'—इति ग, घ ।

‡ 'देवां २ ऽआज्यपां २'—इति क, ख ; 'देवां १ ऽआज्यपां १'—इति ग ;

'देवां १ ऽआज्यपां १'—इति घ ।

होषायुवोढवा ऽआह स्वं महिमान् मावहेति तत्त्वं
महिमान् मावोढवा ऽआह व्वाग्वा ऽअस्य स्वी महिमा
तद्वाच मावोढवा ऽआहा च व्वह जातवेदः सुयुजा
च यजेति तद्या ऽएवैतुदेवता ऽआवोढवा ऽआह
ता ऽएवैतुदाहा चैना वुहानुष्टा* च यजेति यदाह
सुयुजा च यजेति ॥ १७ ॥

स वै तिष्ठन्नुन्वाह । अन्वाहु† छेतुदसौ ह्यनुवाक्या
तुदसावेवैतुङ्गत्वान्वाह तुस्मात्तिष्ठन्नुन्वाह ॥ १८ ॥

आसीनो याज्यां यजति । इय‡ हि याज्या
तुस्मान्न कुश्चन तिष्ठन् याज्यां यजतीय‡ हि याज्या
तुदिय मेवैतुङ्गत्वा यजति तुस्मादासीनो याज्यां
यजति ॥ १९ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

सामिधेन्यनुवचनान्तर मग्ने महौ चसीति१ निगदस्थानुवचनं
विभिक्षुस्तप्रतिपाद्याथाः प्रग्रंसाथाः कर्त्तव्यता तदुपोद्घातत्वेन

* 'नुष्ट्या'—इति ख, सायणोपभाष्यप्रस्तकेषु च बहुषु ।

† 'न्वाहान्वाहु'—इति ग ।

‡ 'यजतीय‡'—इति ग ।

१— तै० ब्रा० ३. ५. ३. १ ; सं० २. ५. ६. १ ।

२— निगदानां यजुर्वाधिकरणम्— मो० २० २४० १ पा० ३८-४५ ख ;
म्या० मा० २. १. १३ अधि० ३८४५म् ।

प्रतिपादयति—“एतद् वा इति । ‘गरिष्ठे’ गुरुतमे । “प्रियस्थि-
 रेत्यादिना गुरुग्रन्थस्य गरादेशः^१ । हविर्वह्नार्थं गुरुतमे तस्मिन्
 होतृत्वे योजयित्वा तस्योत्साहं जनयितुम् ‘उपामदन्’ अस्तुवन् ।
 “वीर्यवान् वै”—इत्यादिः स्तुतिप्रकारः । अनया च स्तुत्या ‘तम्’
 अग्निं ‘वीर्यं’ सम्यक् स्थापितवन्तः । इदं लौकिकेन दृष्टान्तेन
 प्रतिपादयति—“यथेद मिति । निगदस्यानुवचनं विधत्ते—“स
 यदिति । ‘अतः’ अस्मात्, सामिधेन्यनुवचनादित्यर्थः ॥ १ ॥

अनुवक्तव्यं निगदं पठित्वा पदशो व्याचष्टे—“अग्ने महानित्या-
 दिना । “स जेधात्मानं व्यकुरुताग्निं तृतीयं वायुं तृतीयम्”—
 इत्यादिश्रुतेः^२ अग्निवाय्वादित्यात्मना ब्रह्मणस्तेधावस्थानात् “ब्रह्म
 ह्यग्निः”—इति तादात्म्यप्रतिपादनम् । ‘तस्माद्’ ब्रह्मणो जातत्वाद्
 ‘ब्रह्मणेति’ अग्निः स्तुयते इत्यर्थः । ‘भारत’-इति पद मनूय
 वेधा निर्गृते—“एष होत्यादिना ॥ २ ॥

“अथार्षेय मित्यादि । होतृकर्तृकप्रवरविधिः ॥ ३ ॥

तत्र धर्मविशेष माह—“परस्तादर्वागिति । तस्मिन्नार्षेयप्रवरणे
 कूटस्थ मृषि मारभ्य तत्पुत्रपौत्रादिक्रमेणार्वाचीनं वरणं कर्तव्यम् ।
 यथा आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारदाजेत्यादि । तथा च ‘व्यायसः’
 भावपरो निर्देशः ; ज्यैष्ठ्यस्य ‘पतय एवैतत् निर्गृते’ अनेन प्रवरणेन
 निवेदयति । स्पष्टं मन्यत् ॥ ४ ॥

१— पा० सू० ६. ४. १५० ।

२— “अग्निः, स जेधात्मानं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम्”—इति
 इक्ष्वक्योपरिष्ठात् १०. ६. ५. २. ।

“देवेद्वः”-इत्यादि-निवित्पदानाम्^१ अनुवचनं विधत्ते— “स
अर्वेय भुक्तेति । तानि पदानि क्रमेण व्याचष्टे— “देवा स्येत
मित्यादिना । स्पष्टोऽर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

“आस्याच मिति । आस्यरूपं पाचम् ‘आस्याचम्’ । “देवपाचं
वा इति । अग्नौ प्रक्षिप्तस्य इविषो देवैरद्यमानत्वादग्नेर्देवपाचत्वम् ॥

एतदेदितुः फल माह— “प्राप्नोति चेति । ‘यस्य’ खलु भोज्यस्य
वस्तुनः सम्बन्धि ‘पाचं’ ‘प्रेष्यति’^२ प्राप्तुं मिच्छति, तदस्तुसम्बन्धि
‘पाचं’ ‘प्राप्नोति’ एवं वेदितेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

“अरौ २ ॥ इवेति । “यथारात्रेमिरिति । (यथा) चक्रस्य नाभौ
नेम्याश्च संयोजिताः कौलकाः ‘अराः’, तान् ‘यथा’ ‘नेमिः’ परितो
वर्त्तमानान् व्याप्नोति, तदद् ‘देवान्’ अग्निरपि संव्याप्नोती-
त्यर्थः ॥ १५ ॥

निवित्पदानन्तरं वक्तव्य मावाहननिगद मय्यनूद्य पदयो व्याचष्टे—
“आवह देवानित्यादिना^३ । “देवानावोढवा इति । आङ्पूर्वाद्दहतेः

१— यजुर्निवित्पदान्येकादश, ऋग्वेदनिवित्पदानि तु द्वादश ; सन्ति च
ऋग्वेदशुभोः पाठभेदाः । ऋग्वेदोयनिवित्पदानि ऋक्परिशिष्टोयनिवि-
दध्याये पठितानि (१. १-१२), ऐतरेयब्राह्मणे च प्रपञ्च विहितानि
(२. ५. १, २.) । यजुर्निवित्पदानि तु तैत्तिरीयब्राह्मणे समास्रतानि
(३. ५. ३. १-११), तैत्तिरीयसंहितायाश्च तानि विहितानि (२. ५.
६. २-१२.) ; इहापि प्रपञ्चेव व्याख्यायन्ते ।

२— ‘प्रेष्यति’-इति ज, भृ, ङ । मूलेऽप्येव भेव पाठभेदः ।

३— आवाहननिगदमन्वास्तु जयोदश । आस्रातास्तेऽपि तैत्तिरीयब्राह्मणे
२. ५. ३ ; विहिताश्च ते तत्संहितायाम् २. ५. ६. ७, ८ ।

कार्यं तवैन्-प्रत्ययः^१; यष्ट्यान् देवान् आवोढु मानेतु मित्यर्थः ।
 “आवह देवान्”-इति सामान्योक्तस्य आवाहनस्य विवरणम् “अग्नि
 मग्न आवह”-इत्यादि निगदसिद्धम् ॥ १६ ॥

“अथ यथादेवत मिति । दर्शपूर्णमासयोरुभयत्र योऽग्निः पुरो-
 षाग्देवता, तदावाहनामन्तरं निर्वापधमये यस्यै-यस्यै देवताये
 येन क्रमेण निरुप्तम्, तेनैव क्रमेण तस्याः सर्वस्याः देवतायाः
 “अग्नीषोमावावह”-इत्यादिवाक्यैरावाहनं कार्यं मित्यर्थः ॥

“देवाँ१॥ऽआज्ययामिति । प्रयाजानुयाजदेवतावाहनं विवक्षित
 मिति व्याचष्टे— “तत्प्रयाजानुयाजानिति । कर्मवाचिना प्रया-
 जानुयाजशब्देन तत्सम्बन्धिनो देवा लक्ष्यन्ते । ते हि इविर्भागा-
 ण्नीकाराश्च वोढव्याः । तेषां आज्यं मेव हि भागः ; “यज्जुहो
 मृच्छाति प्रयाजेभ्यस्तद्, यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्”-इति^२
 जौहवौपभृतयोराज्ययोस्तद्भुविद्व्यवपणात्^३ ॥

१— पा० सू० ३. ३. ८ ।

२— २०१ ए० ८, ८ कण्डिके प्रष्टव्ये ।

३— “अयस्त्रिंशदै देवाः सोमपाः, अयस्त्रिंशदसोमपाः । अष्टौ वसवः,
 एकादश रुद्राः, द्वादशादित्याः, प्रजापतिश्च, वषट्कारकैते देवाः
 सोमपाः ; एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः ;
 अतोऽसोमपाः पशुमाजनाः”-इति ऐ० ब्रा० २. २. ८ । तत्र वसूनां
 अष्ट नामानि तै० ब्रा० १. ८. १, वायूनां मेकादश नामानि च तत्रैव
 १. ८. ३, आदित्याणां द्वादश नामानि वृ० उष० ३. ८. ५, निघ० ५.
 ६, निघ० १२. ११-२० प्रष्टव्यानि । प्रयाजाणां परिचयस्तु तै० ब्रा०
 २. ६. २, ३ ; तथा अनुयाजानां मयि तत्रैव २. ६. १२, १३ ; एव
 मुपयाजानास्तु तै० सं० १. ५. ११, ६. ३. १ ।

“अग्निं होषाय”-इत्यनेन खिष्टकृतोऽग्नेरावाहनं विवक्षितम् ॥

“सं महिमान मिति । देवताया अग्नेः स्मभूतो वायूपो
‘महिमा’ ; तस्यावाहनम् “आवह जातवेदः”-इतिवाक्येन ॥

प्राक्प्रतिपादितस्याज्यभागादिदेवतानां सर्वासा मावाहनस्य निग-
मनम्— “सुयजा च यजेति”-इति । अस्य व्याख्यानम्— “अनुष्ठया
च यजेति”-इति । ‘अनुष्ठया’ अनुक्रमेण, सम्यगित्यर्थः ॥ १० ॥

यदेतत्सामिधेन्यादिक मनुवचनादि, तत्सर्वं तिष्ठतैव वक्तव्य
मिति विधत्ते— “स वा इति । कुत इत्यत आह— “अन्वाह होत-
दिति । अनुवाक्या हि सुलोकरूपा तिष्ठतश्च सुलोकसम्बन्धो भवति ;
अतोऽनुवाक्या तावत्तिष्ठतैवानुवक्तुं योग्या ; अनुवचनसाम्यात्सामि-
धेन्यादिक मपि तिष्ठतैव पठितुं युक्त मित्यर्थः ॥ १८ ॥

याज्यायां विशेष आह— “आधीनो याज्या मिति । ‘हि’
यस्मात् ‘इयं’ पृथिव्यात्मिकैव ‘याज्या’^१, तस्मान् याज्यापाठस्तिष्ठता

१— ‘अनुष्ठया’-इति पाठो मद्रदृष्टेषु डातिरिक्तेषु सर्वेभ्येव सायणभाष्य-
पुस्तकेषु ; डा० वेबर-दृष्टभाष्यपुस्तकेषु चैव मेव ।

२, ३— “सर्वेषा मयेऽप्येऽनुवाक्यास्ततो याज्याः”-इति आन्ध० औ० सू० ९.
०. ९ । “पुरस्तात्तया पुरोऽनुवाक्या भवति ; जातानेव आहव्यान्
प्रशुदते । उपरिष्टास्तया याज्या ; जनिष्यमायानेव प्रतिशुदते”-इति
तै० सं० २. ६. २. ३ । “मन्त्रप्रतिपाद्याया देवताया नामधेयं जप्य ;
तद् यस्या ऋचि पूर्वाङ्गे विद्यते, सा पुरोऽनुवाक्या ; तन्नाम यस्या
सुक्तराङ्गे विद्यते, सा याज्या । तद्यथा— ‘अग्निर्मूर्धा’-इति पूर्वाङ्गे-
ऽग्निशब्दः, ‘जिह्वा ममे चक्षुषे’-इत्सुक्तराङ्गेऽग्निशब्दः”-इति च तत्र
सा० भा० । “ह्वयति वा अनुवाक्याया, प्रयच्छति याज्याया •—• सा

न कर्त्तव्यः ; 'आसीनश्च' सन्निकर्षविशेषात् पृथिवीरूपायको भवति ;
तदियमित्युक्तम्— “इय मेवैतद् भूत्वेति ॥ १८ ॥ ४ [४. ९.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्^१ ॥

यो ह वा ऽग्निः सामिधेनूभिः सुमिद्धः । अति-
तरुः* ह वै स हुतरस्मादग्नेस्तपत्यनवधृष्यो हि भुवत्य-
नवमृश्यः ॥ १ ॥

स युथा ह्येवाग्निः । सामिधेनूभिः सुमिद्धस्तपत्येव
ह्येव ब्राह्मणः सामिधेनूर्विद्वाननुब्रुवंस्तपत्यनवधृष्यो
हि भुवत्यनवमृश्यः ॥ २ ॥

या पुरस्तात्क्षणा सानुवाक्या स्यात् --- अथ योपरिष्ठात्क्षणा
सा याज्या स्यात्”—इति चेहैवोपरिष्ठात् ७. २. १७—१८ । “पुरो-
ऽनुवाक्या देवतास्मरणार्था, याज्या च हविःप्रदानार्था”—इति हि
कात्या० श्रौ० १. ८. ६ सू० ४० ।

१— अस्मिन् ब्राह्मणे प्रवरनिगदमन्त्रपदानां मावाहननिगदमन्त्रपदानाञ्च
पाठविधानव्याख्यानान्यासातानि, याज्यानुवाक्ययोरासनोपदेशश्चा-
स्मातः । तत्र चाहवनीयस्योत्तरत उपविश्य दक्षिणं जाम्बाय
“सुधीध्वं हव्यवाहनोऽम्”—इति ब्रुवतैव होत्रा प्रवरमन्त्रपाठः कार्यः ॥

* ‘सुमिद्धोऽतितरुः’—इति ख । ‘सुमिद्धो । ऽतितरुः’—इति ग ।

सोऽन्वाह । प्र व ऽहुति प्राणो वै प्रवान् प्राण
मेवैतया सुमिन्धेऽग्न आयाहि व्वीतय ऽहुत्यपानो वा
ऽएतवानपानु मेवैतया सुमिन्धे बृहच्छोचा यविष्येत्यु-
दानो वै बृहच्छोचा ऽउदानु मेवैतया सुमिन्धे ॥ ३ ॥

सु नः पृथु अवाय्य मिति । श्रोत्रं वै पृथु अवाय्यः
श्रोत्रेण ह्रीद् मुरु पृथु शृणोति श्रोत्र मेवैतया
सुमिन्धे ॥ ४ ॥

ईडेन्यो नमस्य ऽहुति । व्याग्वा ईडेन्या* व्याग्धीदः
सुर्व मीढे व्याचेदः सुर्व मीडितं व्याच मेवैतया
सुमिन्धे ॥ ५ ॥

अश्वो नु देववाहन ऽहुति । मुनो वै देववाहनं
मुनो ह्रीद् मनस्विनं भूयिष्ठं व्वनीवाह्यते मुन ऽएवै-
तया सुमिन्धे ॥ ६ ॥

अग्ने दीद्यतं बृहदिति । चक्षुर्वै दीदुयेव चक्षुरेवैतया
सुमिन्धे ॥ ७ ॥

अमिन्दूतं व्वृणीमह ऽहुति । यु एवायं मध्यमः प्राण
ऽएतु मेवैतया सुमिन्धे सा ह्येषान्तस्था प्राणाना मुतो
ह्यन्य ऽजर्झाः प्राणा ऽश्रुतोऽन्ये ऽवाश्वोऽन्तस्था ह भव-

त्यन्तस्था मेनं मन्यन्ते यु ऽएव मेता मन्तस्थां प्राणानां
व्वेद ॥ ८ ॥

शोचिष्केशस्तु मौमह ऽहुति । शिश्रं वै शोचिष्केशः
शिश्रुः ह्रीदुः शिश्रिनं भूयिष्ठः शोचयति शिश्रु
मेवैतया सुमिन्धे ॥ ९ ॥

सुमिद्धो ऽअग्न ऽआहुतेति । यु ऽएवाय मुवाङ् प्राण
एतु मेवैतया सुमिन्ध ऽआजुहोता दुवस्यतेति सुर्व
मात्मानः सुमिन्ध ऽआ नखेभ्योऽथो लोमभ्यः ॥ १० ॥

स युद्येनं प्रथमायाः सामिधेन्या मनुव्याहुरेत् । तं
प्रति ब्रूयात् प्राणं व्वा ऽएतुदात्मनोऽग्नावाधाः प्राणे-
नात्मन ऽआर्त्तिं मारिष्यसूति तुया दैवु स्यात् ॥ ११ ॥

युदि द्वितीयस्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयादपानं
व्वा ऽएतुदात्मनोऽग्नावाधा अपानेनात्मन ऽआर्त्तिं
मारिष्यसूति तुया दैवु स्यात् ॥ १२ ॥

युदि तृतीयस्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयादुदानं
व्वा ऽएतुदात्मनोऽग्नावाधा उदानेनात्मन ऽआर्त्तिं मारि-
ष्यसूति तुया दैवु स्यात् ॥ १३ ॥

युदि चतुर्थ्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाच्छ्रोत्रं
व्वा ऽएतुदात्मनोऽग्नावाधाः श्रोत्रेणात्मन ऽआर्त्तिं मारि-
ष्यसि बधिरो भविष्यसूति तुया दैवु स्यात् ॥ १४ ॥

युदि पञ्चम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाद्वाचं
व्वा ऽएतदात्मनोऽग्नावाधा व्वाचात्मन ऽश्रुतिं मारि-
ष्यसि मूको भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १५ ॥

युदि षष्ठा मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयान्मनो वा
ऽएतदात्मनोऽग्नावाधा मनसात्मन ऽश्रुतिं मारिष्यसि
मनो मुषिगृहीतो मोमुघु*श्चरिष्यसीति तथा हैव
स्यात् ॥ १६ ॥

युदि सप्तम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाच्चक्षुर्व्वा
ऽएतदात्मनोऽग्नावाधाश्चक्षुषात्मन श्रुतिं मारिष्यस्यन्धो
भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १७ ॥

युद्यष्टम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयान्मूर्धं व्वा
ऽएतत् प्राण मात्मनोऽग्नावाधा मध्येन प्राणेनात्मन
ऽश्रुतिं मारिष्यस्युद्ध्माय† मरिष्यसीति तथा हैव
स्यात् ॥ १८ ॥

युदि नवम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाच्छिश्नं व्वा
ऽएतदात्मनोऽग्नावाधाः शिश्रेनात्मन ऽश्रुतिं मारिष्यसि
क्षीवो भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १९ ॥

युदि दशम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयादुर्वीचं वा

* 'मोमुघु'-इति चातिरिक्तेषु ; 'मोमुगु'-इति च वृष्टो ङा० वेवरेण ।

† 'स्युद्भाय'-इति चातिरिक्तेषु ; 'स्युद्भाय'-इति च वृष्टो ङा० वेवरेण ।

ऽएतत् प्राणं मात्मनोऽग्नावाधा ऽश्रुवाचा प्राणेनात्मन
 ऽश्रुतिं मारिष्यस्यपिनद्धो मरिष्यसीति तथा है
 स्यात् ॥ २० ॥

युधेकादश्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयात् सुर्व्वं
 ब्रूवा ऽएतदात्मान मग्नावाधाः सुर्व्वेणात्मनार्तिं मारि-
 ष्यसि क्षिप्रेऽमुं लोकं मेष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ २१ ॥

स युथा हैवामिह । सामिधेनीभिः समिद्ध माप-
 श्रुतिं न्येत्येव हैव ब्राह्मणैः सामिधेनीर्व्विद्धाः स
 मनुब्रुवन्त* मनुव्याहृत्यार्तिं न्येति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

सामिधेनीभिर्हविः समिद्धस्याग्नेः कौकिकाग्निसकाशादतिग्रथ
 माह—“यो ह वा इति । यस्मादतिग्रथेन ‘तपति’, अतः राक्षसा-
 दिभिः ‘धर्षितुं’ हिंषितुं, (मर्षितुं) स्पर्ष्टुं न शक्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

समिद्धाग्निदृष्टान्तेन एवंवेदितुर्हवितुरपि तदनुवचनं कुर्वन्तो
 यथोक्तविशेषापत्तिर्भवतीत्याह— “यथेति । ‘अनवष्टयः’—‘अनव-
 मृशः’—इत्युभयत्र धृष्टेर्मृशेभ्यः ‘अदुपधासाकूपिचूतेः’—इति कर्षणि
 कथम् ॥ २ ॥

* ‘व्विद्धाः सः समनुब्रुवन्त’—इति च ।

१—‘मृशेभ्यः’—इति आदिष्वपपाठः । “‘दृष प्रसजने’—इति धा० तु० घ०
 ३१५ । “मृशं आमर्षने”—इति धा० तु० घ० १७२ । ‘आमर्षनं
 स्पर्शः’—इति सि० कौ० । २—धा० सं० १. १. ११० ।

अथैताः सामिधेनीः प्रत्येकं तत्तत्सिद्धोपन्यासेन प्राणापान-
ओजादिकरणग्रामविशिष्टात्मसंस्कारहेतुतया प्रशंसति— “सोऽन्वाहे-
यादिना । “प्राणो वै प्रवानिति । प्रगमनयुक्तत्वात्^१ ‘प्राणः’ ‘प्र’-
शब्दवान् । प्राणवृत्तिर्हि इडापिङ्गलाभ्यां प्राचीनं निर्गच्छति,
अतः (‘एतया’) प्रशब्दोपेतया प्रथमया सामिधेन्या^२ प्रगमनवन्तं^३
‘प्राण मेव’ ‘समिन्धे’ दीपयति । एव सुत्तरचापि योज्यम् ॥

“अपानो वा एतवानिति । बहिर्निर्गतस्य वायोरात्माभिसुखी
वृत्तिर्ह्यपानः ; अत आगमनविशिष्टत्वात् ‘अपानः’ आकारोपसर्ग-
वानित्यर्थः” ॥

“उदानो वै रुहच्छोषा इति” । ‘रुहत्’ अधिकं ‘शोषते’
दीपयत इति ‘रुहच्छोषाः’ अग्निः ; उदानवायुरपि देहस्यो-
त्क्षेपणात् अधिकतेजोयुक्तः ; अतो ‘रुहच्छोषाः’-इतिशब्देन ‘उदानः’
उपस्थाप्यते ॥ ३ ॥

१— ‘प्राणमनयुक्तत्वात्’-इति व ।

२— “प्र वो जाता अभिद्यवः । हविष्मन्तो वृताद्या । देवाञ्जिगाति सुस्रयुः”-
इति प्रथमा सामिधेनी ‘प्रवती’, ‘प्रेतिजिक्ता’ वा । तै० ब्रा० ३. ५.
२. १ ।

३— ‘प्राणमनवन्तं’-इति व ।

४— “अग्र आ याहि वीतये । ऋणानो हव्यदातये । नि होता सत्वि
वर्हिषि”-इति द्वितीया सामिधेनी ‘आवती’, ‘एतिजिक्ता’ वा ।
तै० ब्रा० ३. ५. २. २ ।

५— “तं त्वा समिद्धिरक्रिहः । वृतेन वर्जयामसि । रुहच्छोषा यविष्य”-
इति तृतीया सामिधेनी ‘वीर्वती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ३ ।

“स न इति । “ओषं वै पृथु अवाय्य मिति^१ । ‘पृथु’ विस्तीर्णं
अवणसाधनं ‘पृथु अवाय्यम्’ । अनेन शब्देन ओषेन्द्रियं विवक्षित
मित्याह— “ओषेण ह्येति । ‘उरु’-इति पृथुशब्दव्याख्यानम् ॥ ४ ॥

“ईडेन्य इति । “वाग्वा ईडेन्येति । “ईडेन्यो नमस्यः”—इत्यृचि^२
‘ईडेन्य’-शब्देन वाग् विवक्षिता । कथं मेतदित्याशङ्क्योपपादयति—
“वागिति । ‘वाग्’ एव स्वप्तिदं ‘सर्वे’ जगत् ‘ईडे’ स्तौति । “ईड
स्तुतौ”—इति धातुः^३ । यचाप्यन्यः स्तोता, तत्रापि वाचैव करण-
भूतया सर्वं मीडितं भवति । ईडे ईड्यते अनयेति वा कर्त्तृकरण-
व्युत्पत्त्या ‘ईडेन्य’-शब्दस्य वाग्वाचकत्वं मत्वगन्तव्यं मित्यर्थः ॥ ५ ॥

“अशो न इति । “मनो वै देववाहन मिति । “अशो न
देववाहनः”—इति^४ ‘देववाहन’-शब्दो मनस उपलक्षकः । ‘हि’
यस्मात् ‘मनः’ ‘मनस्त्रिनं’ पुरुषं ‘भूयिष्ठम्’ अत्यधिकं ‘वनी-
वाह्यते’ भृशं वहति, देवान् शीघ्रं प्रापयति ; अतो देववाहनं
मन इत्यर्थः ॥ ६ ॥

“अग्ने दीद्यत मिति । “चक्षुर्वै दीदयेवेति । ‘चक्षुः’ इन्द्रियं

१— “स नः पृथु अवाय्यम् । अष्टा देव विवासनि । नृहृदमे सुवीर्यम्”—
इति चतुर्थी सामिधेनी ‘पृथुवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ४ ।

२— “ईडेन्यो नमस्यस्तिरा । तमाऽसि दर्शतः । समप्तिरिध्यते वृषा”—
इति पञ्चमी सामिधेनी ‘नमस्तती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ५ ।

३— धा० अदा० धा० ६ ।

४— “वृषो अग्निः समिद्यते । अशो न देववाहनः । तऽ हविष्मत्
ईडते”—इति षष्ठी सामिधेनी ‘हविष्मती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ६ ।

हि कृणादिप्रकाशकत्वात् “अग्ने दीद्यतम्”-इति^१ दीद्यच्छब्देन दीप्तिवादिनोपस्थाप्यते ; अतो ऽनया चक्षुःसमिन्धनम् ॥ ७ ॥

“अग्निं दूत मिति^२ । “य एवायं मध्यमः प्राण इति । प्राणा-
पानादिपञ्चवृत्त्याश्रयभूतो ‘यः’ म्रियाशब्दात्प्रको देहमध्येऽवस्थितः
‘प्राणः’, तस्य समिन्धनम् “अग्निं दूतम्”-इत्यनया । दूतो अग्निः
सर्वेषां देवानां मुखम्, तथा प्राणोऽपीति, तेन समिन्धनस्योपपत्तिः ॥

“सा ‘वैषान्तस्येत्यादि । ‘वैषा’ “अग्निं दूतं वृणीमहे”-इति
सामिधेनौ, मध्यमप्राणरूपेण प्राणापानादिभंस्तुताना मन्यासा
मृचाम् ‘अन्तस्या’ अन्तरवस्थिता भवति । ‘अन्ये’ हि ‘प्राणाः’ चक्षुः-
ओजादयः ‘अतः’ अस्मात्प्राणादारभ्य ‘ऊर्द्धाः’ चरन्ति ; पायूपस्था-
दयः ‘अन्ये’ प्राणाः ‘अतः’ अस्मान्मध्यमात् प्राणादेवारभ्य ‘ऊर्द्धाः’
अवाङ्मुखा अन्तरवस्थिता भवन्ति ॥

एवं वेदितुः फल माह— “अन्तस्या मिति । ‘अन्तस्याम्’
अन्तरवस्थितां प्राणदेवता मित्यर्थः ॥ ८ ॥

के पुनरेतेषां मध्येऽवाङ्मोऽन्तस्याः प्राणा इति, तान् दर्शयति—
“शोचिष्केशस्तमौमहे इत्यादिना^३ । “अग्निं वै शोचिष्केश मिति ।

१— “वृषणं त्वा वयं वृषन् । वृषाणः समिधौमहि । अग्ने दीद्यतं वृहत्”-
इति सप्तमी सामिधेनौ ‘वृषणवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ७ ।

२— “अग्निं दूतं वृणीमहे । होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुकतुम्”-
इति अष्टमी सामिधेनौ ‘दूतवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ८ ।

३— “समिद्धमानो अश्वरे । अग्निं पावक ईश । शोचिष्केशस्तमौमहे”-
इति नवमी सामिधेनौ ‘समिद्धमानवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ९ ।

तदुपपादनम्— “शिश्रं हीति । अभिलषितस्त्रीविरहे अतिशयेन शोकहेतुत्वात् ‘शोचिष्केश’-शब्देन ‘शिश्रं’ पुंशब्दनं लक्ष्यते । तथा च एतच्छब्दोपेतयर्चा आनन्दन्यापारस्य उपस्थाख्यस्येन्द्रियस्य समिन्धनं कृतं भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

“समिद्धो अग्न इति” । “य एवाय मवाङ् प्राण इति । ‘प्राण’-शब्द इन्द्रियवचनोऽवाङ्मुखः ; अपानाख्य मिन्द्रिय मित्यर्थः ॥

“सर्वं मात्मान मिति । उक्तेन्द्रियसङ्घात मापादमस्तकव्याप्तं जीवात्मान मेव उत्तमया सामिधेन्या” ‘समिन्धे’ । तस्या आत्मनस्य सक्तरीत्या सर्वोपरि वर्त्तनं साम्यम् ॥ १० ॥

एव मेकादश सामिधेनीः” प्रत्युचं सिद्धविशेषोपन्यासेन प्राणा-पानादीनां समिन्धनहेतुतया प्रशस्य तत्र तदनुवचनसमये शपतो द्वेयस्य प्राणापानादिवियोजनहेतुत्वेन प्रशंसति— “स यद्येन मिति । ‘प्रथमायां सामिधेन्याम्’ अनुस्यूमानायाम् ‘एनं’ होतारं ‘यदि’ द्वेयः ‘अनुव्याहरेद्’ शपेत् । “अनुव्याहारः शपः”—इति हि धूर्तस्त्रामी भाव्यकारः” । ‘तम्’ अनुव्याहरन्तं ‘प्रति’ होता

१— “समिद्धो अग्न आहुत । देवान् यद्यि सध्वरे । त्वं हि हव्यवाहसि”—इति दशमी सामिधेनी ‘समिद्धवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. १० ।

२— “आजुहोता दुवस्यत । अग्निं प्रयत्यध्वरे । दृयोध्वं हव्यवाहनम्”—इत्येकादशी सामिधेनी ‘उत्तमा’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ११ ।

३— आसा मेव सामिधेनीनां आस्थानानि पुरस्तादाज्ञातानि (३ भा०) ।

४— आपस्तम्बीययज्ञपरिभाषादिश्रौतसूत्रेषु एतत्कृतभाष्याणि त्वयापि पापव्यन्त एव, अतपचस्याप्येतत्कृतं भाष्यं सायणादिभिरवलोकितं

‘ब्रूयात्’,— ‘एतत्’ एतर्हि ‘आत्मनः’ स्वसम्बन्धिनं ‘प्राणं’ हे शशो !
 ‘अग्नौ’ ‘आधाः’ निहितवानसि । ‘ते’ तव ‘प्राणेन’ निमित्तेन
 (‘आत्मनः’) स्वात्मनः (‘आर्त्तिं’) पीडां प्राप्स्यसीति^१ । एवं
 शोका प्रतिवचने कृते तस्य देख्यस्य यथोक्तं ‘तथैव’ सत्यं भवेत् ।
 अस्मां च प्राणायामादिप्रतिपादकत्वं प्रागेव प्रतिपादितम्^२ । एव
 भुक्तरचापि योजना । अर्थो निगदसिद्धः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
 १४ ॥ १५ ॥

“यदि षष्ठ्या मिति । “मनो मुविगृहीत इति । मनसो
 मोषणं विपरिलोपः, तेन गृहीतः, अत एव अतिशयेन मूढः
 चरिष्यसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

“यद्यष्टम्या मिति । “उद्भायेति । ‘उद्भाणम्’ ऊर्द्धं असनम्,
 तत्प्रायेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

“यदि दशम्या मिति । “अपिगद्धो मरिष्यसीतीति । ‘अपि-
 गद्धः’ बन्धनयुक्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

“यद्येकादश्या मिति । “चिप्रेऽमुं लोक मिति । ‘चिप्रे’
 अल्प एव काले, कालविलम्ब्य भन्तरेण ‘अमुं’ शुलोकं गमिष्य-
 सीत्यर्थः ॥ २१ ॥

स्यात् । इहैवोपरिष्ठात् पुनरपि ६. १. १८ ; पुनः ४. ५. २. १३ ।

कातोयश्चैतव्याख्यानेऽप्येव मेव २५. १०. १५ ।

१— “ऋ गतिप्रापस्योः”—इत्यस्य रूपं मूले श्रुतम् ‘आरिष्यसि’—इति ;
 अस्य चेदं प्रतिवचनं प्राप्स्यसीति ।

२— २६५ पृ० १-४ पं० अष्टमम् ।

एवं सामिधेनीरनुब्रुवतो होतुरग्निममानत्वात् तद्व्याप्तत्वेन
होदशापकारिणः प्रतिपादिता मार्त्तिं निगमयति—“स यथेति ।
‘सामिधेनीभिः’ करणैः ‘समिद्ध मग्निं’ प्राप्य ‘यथा आर्त्तिं’ ‘न्येति’
नितरां प्राप्नोति, तथैव ‘सामिधेनीः’ विदुषो होतुर्देव्यश्च तदनुव्या-
हारनिमित्ता मुक्तविधां पीडां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ ५ [४.३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

तं व्वा ऽएतु मग्निः सुमैन्धिषत । सुमिद्धे देवेभ्यो
जुह्वामेति तुस्मिन्नेते ऽएव प्रथमे ऽश्राहुती जुहोति
मुनसे चैव व्वाचे च मुनश्च ह वै* व्वाक् च युजौ
देवेभ्यो यज्ञं वहतः ॥ १ ॥

स युदुपांशु क्रियते । तन्मुनो देवेभ्यो यज्ञं वह-
त्यथ युद्धाचा निरुक्तं क्रियते तद्वाग्देवेभ्यो यज्ञं वहत्ये-
तद्वा इदं द्वयं क्रियते तुदेते ऽएवैतत् सुन्तर्पयति तृप्ते
प्रीते देवेभ्यो यज्ञं वहत ऽहुति ॥ २ ॥

१— अस्मिन् ब्राह्मणे सामिधेनीमन्त्राणां पृथक्-पृथक् फलसंवादाः, तत्त-
त्पाठव्याघातकारिणां पृथक्-पृथक् दोषास्मास्ताः ।

* ‘हैव’-इति च ।

सुवेण त माधारयति । यं मुनस आधारयति
वृषा हि मुनो वृषा हि* सुवः ॥ ३ ॥

सुचा त माधारयति । यं व्वाच आधारयति योषा
हि व्वाग् योषा हि सुक् ॥ ४ ॥

तूष्णीं त माधारयति । यं मुनस आधारयति न
स्वाहेति चनानिरुक्तः हि मनो अनिरुक्तः ह्येतद्
युत तूष्णीम् ॥ ५ ॥

मुन्त्रेण त माधारयति । यं व्वाच आधारयति
निरुक्ता हि व्वाङ् निरुक्तो हि मुन्त्रः ॥ ६ ॥

आसीनस्त माधारयति । यं मुनस आधारयति
तिष्ठंस्तं यं व्वाचे मुनश्च ह वै व्वाक् च युजौ देवेभ्यो
यज्ञं ब्रूहतो यतरो वै युजोर्हसीयान् भुवत्युपवहं वै
तुस्मै कुर्वन्ति व्वाग्वै मुनसो हसीयस्युपरिमिततर
मिव हि मुनः परिमिततरेव हि व्वाक् तदाच एवैतु-
दुपवहं करोति ते सयुजौ देवेभ्यो यज्ञं ब्रूहतस्तुस्मात्
तिष्ठन् वाच आधारयति ॥ ७ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । ते† सुरराक्षसेभ्य
आसङ्गाद् बिभयाच्चक्रुस्त एतदक्षिणतः प्रत्युदश्रय-
न्नुच्छ्रित मिव हि व्वीर्यं तुस्मादक्षिणतस्तिष्ठन्नाधारयति

* 'हि'—इति च ।

† 'तन्वानास्ते'—इति क, ग ।

स युदुभयुतः आधारयति तुस्मादिदं मुनश्च व्वाक् च
समानु मेव सन्तानेव शिरो ह वै यज्ञस्यैतयोरन्यतरु
आधारयोर्मूलं मन्यतरुः ॥ ८ ॥

सुवेण त माधारयति । यो मूलं यज्ञस्य सुचा त
माधारयति यः शिरो यज्ञस्य ॥ ९ ॥

तूष्णीं त माधारयति । यो मूलं यज्ञस्य तूष्णीं मिषु
हीदं मूलं नो ह्यत्र व्वाग्वदति ॥ १० ॥

मुन्त्रेण त माधारयति । यः शिरो यज्ञस्य व्वाग्धि
मुन्त्रः शीर्ष्णो हीय मुधि वाग्वदति ॥ ११ ॥

आसीनस्त माधारयति । यो मूलं यज्ञस्य निषण्ण
मिषु हीदं मूलं तिष्ठंस्त माधारयति यः शिरो यज्ञस्य
तिष्ठतीव हीदः शिरः ॥ १२ ॥

सु सुवेण पूर्वं माधारु माधुर्याह । अग्नि* मग्नीत्सु-
म्मृष्ट्वीति युथा धुर मध्युद्देदेवं तद्यत्पूर्वं माधारु माधारु-
यत्यध्युद्वा हि धुरं युञ्जन्ति† ॥ १३ ॥

अथ सुमार्ष्टि । युनुक्त्येवैन मेतद्युक्तो देवेभ्यो यज्ञं
व्वद्धादिति तुस्मात् सुमार्ष्टिं परिक्रामः सुमार्ष्टिं परि-
क्रामः हि योग्यं युञ्जन्ति चिस्त्रिः सुमार्ष्टिं चिदृष्टि
यज्ञः ॥ १४ ॥

* 'माधुर्याहाग्नि'—इति क, म ।

† 'युञ्जन्ति'—इति, 'युञ्जन्ति'—इति च च-पुस्तके ।

स सुमार्ष्टि । श्रुमे व्वाजजिह्वाजं त्वा सरिष्यन्तं
 (त्वा*) व्वाजजितः सुमाज्मूर्तिं यक्षुं त्वा व्यक्ष्यन्तं (व्वा†)
 यक्षियः सुमाज्मूर्त्यैवैतदाहुयोपुरिष्टानूष्णीं चिस्तद्यथा
 युक्ता प्राजेत्प्रेहि व्वहेत्येव मेवैतत् कुशयोपक्षिपति
 प्रेहि देवेभ्यो यक्षं व्वहेति तुस्मादुपुरिष्टानूष्णीं चिस्त-
 द्यदेतदुन्तरेण कुर्म क्रियुते तुस्मादिदं मुनश्च व्वाक् च
 समानु मेव सन्नुनेव ॥ १५ ॥ ई ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

अथाधाराख्यौ होमौ विधातुं मिदु मर्थ मनुवदति—“तं वा
 एत मिति । ‘तम् एतम्’ प्रकृत माचवनीयम् ‘अग्निम्’ ‘समैन्धित’
 सम्यग् दीप्त मकुर्वन् । केनाभिप्रायेणेति त माह— “समिदु इति ।
 ‘तस्मिन्’ सन्दीप्तेऽग्नौ ‘एते एव’ मुख्ये आचाररूपे ‘आजती’
 वाङ्मनसयोरर्थे ‘जुहोति’ । कुतः ? ‘मनस्य वाक् च’ इत्युभौ ‘युजौ’
 मिथुनीभूतौ यन्मौ ‘देवेभ्यः’ यज्ञसम्बन्धि हविः प्रापयत इति ॥ १ ॥

* च-पुस्तकमात्रेऽत्रैतदधिकं पदम् ।

† ख-पुस्तकमात्रेऽत्रैतदधिकं पदम् ।

‡ ‘वक्षुं’—इति ग, च ।

१—ख-पुस्तकमात्रे मवजन्वैतदिह सायणीयं भाष्यं सम्पादितम् ; ज-पुस्तके
 त्वस्यैवं भाष्यम्— “तं वा एत मिति । ‘समैन्धित’ सन्दीपितवन्तः ।
 यजमानः प्रयोक्तृत्वेन, अध्वर्युरिध्वाधानेन, ब्रह्मा सामिधेन्यनुश्रया,
 होताशुवचनेन । किमर्थम् ? ‘समिदु’ सति आजती होष्याम इति ।
 ‘तस्मिन्’ समिदु ‘एते एव’ पूर्वोक्तआचाररूपे ‘प्रथमे आजती’
 ‘जुहोति’ ; न तावदन्यां काश्चिदन्यदेवकाम् । आध्यात्मिकाभ्यां

तथोः क्रमेण हविः-प्रापणं मुच्यते— “स यदिति । ‘यत्’ एतत् इदम् ‘उपांशु’ निरुक्तरूपं भाङ्गतिद्वयं ‘क्रियते’, एतदेव ‘तत्’ आङ्गतियुग्मम् ‘एते’ मनोवाचौ सन्तर्पयति । शेषं सुगमम्^१ ॥ ९ ॥

सुवसुग्भ्यां क्रमेणाधारौ कर्त्तव्याविति विधत्ते— “सुवेणेति । मनसो हि कामोत्पत्तिद्वारा वृषत्वम्, इति तथोः साम्यम् ; अतो मनःसम्बन्धिन आधारस्य सुवसाध्यत्वम् ; वाक्सुचोः स्त्रीत्वं समानम्, अतो वाक्सम्बन्धिन आधारस्य सुक्साध्यत्वं युक्तं मित्यर्थः ॥ १० ॥ ३ ॥

अथैतयोराधारयोः क्रमेण अमन्त्रकत्व-समन्त्रकत्व-लक्षणां गुणौ विधत्ते— “तूष्णीं मित्यादिना । “स्त्राहेति चनेति । ‘चन’-शब्दोऽप्यर्थः^२ ; स्त्राहेत्यपि शब्दं न ब्रूयादित्यर्थः । मनोदेवतस्याधारस्य तूष्णीकत्वं युक्तं मिति प्रतिपादयति— “अनिदक्तं हीति । निगद-सिद्धं मन्यत् ॥ ५ ॥ १ ॥

रूपाभ्यां प्रजापति मिव दर्शयन्नाह— “मनसे चैव वाचे चेति । किं कारयम् ? ताभ्यां प्रथमं मिति । “मनस्य ह वै वाक् चेति । ‘युजौ’ युज्येते इति, योक्तव्यौ इत्यर्थः । युक्तौ च तौ अग्नौ वदत इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥ स्यादिदं हरिः स्वामिनः ? । आदिपुस्तकेषु नास्त्येवात्र भाष्यम् ; ठ-पुस्तके त्वितः पूर्वत एव सप्तमाध्यायीषद्वितीयब्राह्मणं यावत् भाष्यं जुटितम् ; ङ-पुस्तकेऽप्येतद्भाष्याभावः ।

१— ङ-पुस्तके त्वस्यैवं भाष्यम्— “स यदुपांश्विति । किं पुनर्यज्ञस्य, कोऽन्नं वदति ? । वोढव्यविभागायाह— “एतद्वा इदं मिति । द्वित्वावधारणं मिदं मेव ‘द्वयं क्रियते’ यच्च वाचो — — यच्च तद्विपरीतं मिति ॥ २ ॥

अन्यान्यादर्शपुस्तकविवरणन्तु इहापि पूर्ववदेव ।

२— ‘चनेति निपातो निपातसमाहारो वा’-इति (हरिस्वामिनः ?) ङ ।

उपवेशनावस्थानलक्षणौ गुणौ क्रमेणाधारयोर्विधत्ते— “आसी-
नस्त मिति । “तिष्ठंस्तं यं वाच इति । ‘आधारयति’—इत्युभयचानु-
षङ्गः । सुधाधारस्य^१ तिष्ठता होतव्यत्वं सुपपादयति— “मनश्च ह वै
वाक् चेत्यादिना । ‘युजौ’ रथावयवे युगे अश्वादिवद् युक्ता
भूत्वेत्यर्थः । “यतरो वा इत्यादि । लोके हि रथादिषु युक्तयो-
रश्वयोर्मध्ये ‘यतरः’ खलु ‘दृसीयान्’ अतिशयेन द्रुत्वाऽल्पकायो
‘भवति’, तस्य साम्येन वहनाय ‘उपवहं’ वहः खन्धप्रदेशः तस्योपरि
शिष्टं मौञ्ज्यकरं दारुमयं स्थूलपौठकादिकं लौकिकाः कुर्वन्ति ।
यस्मादेवं लोके, तस्मादल्पविषयत्वेन अपरिमितविषयान्मनसो
दृसीयस्या वाचः स्थितिक्रियाविशिष्टाधारेणौञ्ज्यकरम् ‘उपवह
मिव’ एतद्भवति । अतः ‘ते’ वाक्पुनरे उभे अपि ‘ययुजौ’ समान-
वहनप्रदेशे भवत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सुगन्धाधारस्य आहवनीय-दक्षिणभाग-स्थितिस्तत्त्व-धर्मविशेषं
विदधाति— “देवा ह वा इत्यादिना । “दक्षिणतः प्रतीति ।
आहवनीयस्य दक्षिणभागे असुरान् प्रत्युष्कृतवन्तः । कथं सुष्क्राथ-
स्तेषां मित्यत आह— “उष्कृत मिव हीति । ‘उष्कृतं’
पर्वतादिकम्, त मिव वीर्यं अपि दुरासदम् । तादृग्वीर्ययोगात्तेषां
सुष्कृतत्वं मित्यर्थः ॥

अथाधारयोर्दक्षिणोत्तरपरिधिसन्धिं मारभ्यैव उभयतः करणं
विधत्ते— “स यदिति । ‘उभयतः’ दक्षिणत उत्तरतश्चेत्यर्थः ।

“समान मेव सज्जानेवेति । मनस्य वाक् चेत्येतदुभयं समानविषयं समानाश्रय मेव ‘सद्’ भवदपि ‘मानेव’ भिन्न मिव भवतीत्यर्थः ॥

“स्रुवेण त माधारयतीत्यादिकं प्राग्विहितं^१ प्रकारान्तरेण स्तोति— “शिरो ह वै यज्ञस्येत्यादिना । अर्थो निगदसिद्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥

मूलत्वेन शिरस्त्वेन स्रुक्स्रुवयोस्तदुपजीवनेन तूष्णीकत्वं निरुक्तत्वं च प्राग्विहितं^२ मनूय प्रशंसति— “तूष्णीं त मित्यादिना । “तूष्णी मिव हीति । लोके हि यद्वृत्तादीनां मूलं तत् ‘तूष्णी मिव हि’ अदृश्यमानत्वात् । एतदेवोपपादयति— “नो ह्यनेति । ‘न’ ‘उ’ खलु ‘अच’ मूलविषये शब्दव्यापारो ऽप्यस्ति, दूरे दृष्टिविषयत्वम् । अतो मूलभूताधारस्य लौकिकमूलवत् तूष्णीकत्वं युक्त मित्यर्थः ॥ १० ॥

“मन्त्रेणेति । “वाग्धि मन्त्र इत्यादि । वागिन्द्रियसाध्यत्वात् तदात्मको मन्त्रः । सा च वाक् ‘श्रीर्णः’ उपरि तात्त्वोष्ठपुटादि- व्यापारेण शब्द सुधारयति, अतो वागात्मकस्य ‘यज्ञस्य’ ‘शिरः’- श्रुतौ^३ आधारसम्बन्धो युक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्राग्विहितधोरागीनस्थितयोरपि^४ मूलशिरस्त्वोपजीवनेन प्रशंसा क्रियते— “आसीनस्त मित्यादिना । “निषण मिव हीद मिति । ‘इदं’ वृत्तादिमूलं ‘निषण मिव हि’ एकत्रोपविष्ट मिव हि भवति ; स्वातत्वेन चाक्षस्यविरहात् । अतो मूलभूतस्थाधारस्यामन-

१— इदमेव तृतीयकण्डिकादिकं द्रष्टव्यम् (३०५, ३०८ पृ०) ।

२— इदमेव पञ्चमकण्डिकादिकं द्रष्टव्यम् (३०५, ३०८ पृ०) ।

३— ‘‘शिरः’-श्रुतौ’-इति ह । ४— इदमेव सप्तमी कण्डिका द्रष्टव्या ।

सम्बन्धो युक्त इत्यर्थः । “तिष्ठतीव हीद मिति । ‘हि’ यतः ‘इदं’ मनुष्यादीनां ‘शिरः’ ‘तिष्ठतीव’ अस्तीति, स्थितिक्रियाविशिष्ट मित्रोर्द्धं मित्रं दृश्यते, अतः शिरस्संस्तुतस्साधारस्य तिष्ठता कर्त्तुं निष्पादनं युक्त मित्यर्थः ॥ १२ ॥

एव साधारण्योः प्रतिनियतधर्मान् विधाय अनुष्ठानकम माह—
“स स्तुवेणेति । पूर्वाचारानन्तरं, नोत्तराधारः; अपि तु “अग्निं मग्नीद्”—इति’ आग्नीध्रं प्रति सम्प्रैवं नूयात् । तस्य साध मर्थः—
हे ‘अग्नीत्’ आग्नीध्र ! आहवनीयाख्यम् ‘अग्निं’ ‘सम्पाद्वि’ सम्पार्जनं कुर्विति ॥

विधित्सितस्य सम्पार्जनस्याधारानन्तर्यं मुपपादयति— “यथेति । अनधुहः स्कन्धदेशे ‘यथा’ ‘धुरम्’ युगधुरम् ‘अधूहेत्’ योजयेत्, एव मग्नी धुरोऽधूहन मेव पूर्वाधारहोमेन क्रियते । अस्मिन्नर्थे लोकप्रसिद्धि माह— “अधुह्येति । ‘हि’ यतः रथादिवहने अनधु-
दद्यादिकं धोम्यमानास्तदीयस्कन्धस्योपरि युगधुरम् ‘अधुह्य’ पश्चात् पाशैः ‘युञ्जन्ति’ बध्नन्ति; अतो धुरोऽधुहनस्याग्नीध्रः पूर्वा-
धारहोम इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अग्निसम्पार्जनं विधाय प्रशंसति— “अथेति । ‘एनम्’ अग्निं हविर्यजमाय सम्पार्जनेन युनक्तीत्यर्थः । सम्पार्जने धर्मविशेषं विधत्ते—
“परिक्राम मिति । परिक्रम्य-परिक्रम्य तत्तत्परिधिदेशं गत्वा तदनु-
सारेणाग्निं ‘सम्पाद्वि’ । अत एवोक्तं कात्यायनेन— “इध्रसन्नह्नैरनु-

परिधि सम्पार्श्वे वाजजिदिति^१ चिस्त्रिः परिकामम्”— इति^२ ।
तत्रापि लोकप्रसिद्धि मुदाहरति— “परिकामं हीति । एकैकस्मिन्
परिधौ सम्पार्जनस्य चिरादृत्तिं विधाय प्रशंसति— “चिस्त्रिरिति ।
“नित्यवौच्योः”—इति^३ दिर्वचनम् ॥ १४ ॥

विहितं सम्पार्जनं मनूय मन्त्रं विधत्ते— “स सम्पार्श्वीति ।
मन्त्रस्याभिप्राय माह— “यज्ञं त्वेति । यज्ञसाधनत्वाद्भुविरेव यज्ञ-
शब्दाभिधेयम् । यज्ञसाधनं हविर्लक्षणं मन्त्रं देवेभ्यो ‘वक्ष्यन्तं’ वक्ष्यन्
करिष्यन्त मिति, “वाजं करिष्यन्तम्”—इतिपदद्वयस्यार्थः । ‘वाज-
जितम्’—इत्यस्य व्याख्या ‘यज्ञियम्’—इति । वाजं यज्ञसाधनं
हविर्लक्षणं मन्त्रं जयतीति ‘वाजजित्’ ; तथाच ‘यज्ञं’ यज्ञसाधनं
हविरर्हतीति ‘यज्ञियम्’ इति शब्दार्थः सम्पद्यते ॥

उपरिष्ठात् सम्पार्जनं विधत्ते— “अथेति । परिधिचयानुसारेण
परितोऽग्निं सम्पूज्य, तदनन्तरं अग्नेः ‘उपरिष्ठात्’ ‘तूष्णीं’ ‘चिः’
सम्पूज्यात् । तदेतत् स्तौति— “तद्यथेति । ‘तत्’ तथा सति ‘यथा’
स्तु स्तौते युगधुरे अनङ्गाहं संयोज्य, ‘मेहि’ प्रगच्छ, वोढव्यं भारं
‘वह’ इत्येवं वदत् ‘कश्या’ ताडनेन ‘प्राजेत्’ प्रेरयेत् । एवं
कशयोपक्षेपणं मेव तदुपरि सम्पार्जनं नित्यर्थः । स्पष्टं मन्यत् ॥

स्तौवस्मृग्धाधारयोर्मध्येऽनुष्ठानं सम्पार्जनस्य प्रशंसति— “तद्य-
दिति । मनोवाक्संस्तुतयोरनयोराधारयोर्मध्ये सम्पार्जनस्य करणात्

१— वा० सं० २. ७. १ । एतन्मन्त्रस्य महोदरकृतं भाष्यं प्रयुज्यम् ।

२— का० औ० सू० ३. १. १३ । सम्पार्जनेन विरजस्तं मुच्यतां करोति

३— पा० सू० ८. १. ४ ।

तद्व्यवधाने सति 'मनस्य वाक् च' एतदुभयं ('समान मेव')
समानविषयं समानाश्रय मपि 'नानेव' भिन्न मिव भवति ॥ १५ ॥
३ ॥ [४. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् १ ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकः समाप्तः १ ॥

१— एतस्मिन् ब्राह्मणे पूर्वाधारस्य, ततोऽग्निसम्भार्यस्य च विधिः ।
तत्रेयं पद्धतिः ।— कवेणान्यस्यात्या श्वान्यं गृहीत्वा उत्तरं परिधिं
मन्थवक्ष्य प्रजापतिं मनसा ध्यायन् अग्नेवत्तरप्रदेशे ऋजुं दोर्घं सन्ततं
प्राचम् "इदं प्रजापतये"—इति पूर्वं माघार माघारयति । ततोऽग्नीध्रे
रूप्य मिध्नसन्नद्धनं च समर्पयन् "अग्नि मग्नीत् सम्मृद्धि"—इति अग्नीध्रं
प्रेष्यति । ततोऽग्नीत् रूप्यं सव्ये गृहीत्वा अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिण-
परिधिसन्निधौ स्थित्वा इध्नसन्नद्धनैर्दक्षिणपरिधिपार्श्वेऽग्निं त्रिः प्राक्
सम्मार्ष्टि । तत्र "अग्ने वाजजित्"—इति सक्तत्, द्विस्तूष्णीम् । एव
मेव मध्यमपरिधिपार्श्वे, उत्तरपरिधिपार्श्वे चेति ।

२— इतोऽनन्तरं क-पुस्तके "काण्डो १२८"—इति, ख-पुस्तकेऽपि तथैव,
च-पुस्तके तु "कण्डिकासङ्ख्या १२०"—इति । वस्तुतोऽत्र प्रपाठके
षट्सु ब्राह्मणेषु सर्वकाण्डो-सङ्कलनया १२८ एव सङ्ख्या लभ्यते ।
तद्यथा— १ ब्रा० १६ क०—२ ब्रा० १६ क०—३ ब्रा० ४० क०—
४ ब्रा० १६ क०—५ ब्रा० २२ क०—६ ब्रा० १५ क०—१२८ क० ॥

॥ ५ ॥

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

चतुर्थाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

सु सुचोत्तर माघारु माघारयिष्यन् । पूर्वेण सुचा-
वज्रलिं निदधाति नुमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य हुति
तद्देवेभ्यश्चैवैतत् पितृभ्यश्चात्विज्यं करिष्यन्निहुते सुयुमे
मे भूयास्त मिति सुचावादत्ते सुभुरे मे भूयास्तं भुर्त्तुं
व्वाः शकेय मित्येवैतदाहुस्का न मद्यु देवेभ्यः आज्यः
सुम्भियास मित्युविशुब्ध मद्यु देवेभ्यो यस्तुं तनवा
ऽइत्येवैतदाह ॥ १ ॥

श्रुद्धिणा विष्णो मा त्वावक्रमिष मिति । यज्ञो वै
विष्णुस्तुस्मा ऽएवैतन्निहुते मा त्वावक्रमिष मिति
ध्वसुमती मग्ने ते छाया मुपस्थेष मिति साध्वी मग्ने
ते छाया मुपस्थेष मित्येवैतदाह ॥ २ ॥

विष्णो स्थान मसीति । यज्ञो वै विष्णुस्तुस्येव
ह्येतदन्तिकं तिष्ठति तुस्मादाह विष्णो स्थान मसीतीति

ऽइन्द्रो व्वीर्यं मरुणोदित्यतो ह्रीन्द्रस्तिष्ठन् दक्षिणतो
नांश्चा रुक्षाःस्यपाहंस्तुस्मादाहेत इन्द्रो व्वीर्यं मरुणो-
दित्युर्ध्वोऽध्वर ऽआस्थादित्यध्वरो वै यज्ञु ऽऊर्ध्वो यज्ञ
ऽआस्थादित्येवैतुदाह ॥ ३ ॥

अग्ने व्वेर्होषं व्वेर्हृत्य मिति । उभयं* व्वा ऽएतदग्नि-
र्हेशानाः होता च दूतश्च तदुभयं व्विद्धि युद्देशाना
मसौत्येवैतुदाहावतां त्वां द्यावापृथिवी ऽश्रुव त्वं द्यावा-
पृथिवी ऽदुति नात्र तिरोहित मिवास्ति स्विष्टकृद् देवेभ्य
इन्द्र आज्येन हविषाभूत् स्वाहेतुीन्द्रो वै यज्ञस्य
देवता तुस्मादाहेन्द्र ऽआज्येनेति व्वाचे वा ऽएतु माघार
माघारयतुीन्द्रो व्वागित्यु वा ऽआहुस्तुस्माद्देवाहेन्द्र
ऽआज्येनेति ॥ ४ ॥

अथासःस्पर्शघनसुचौ पर्येत्य । ध्रुवया सुमनक्ति
शिरो वै यज्ञस्योत्तर आधार ऽआत्मा वै ध्रुवा तुदा-
त्मन्येवैतच्छिरः प्रतिदधाति शिरो वै यज्ञस्योत्तरं
ऽआधारः श्रीर्वै शिरः श्रीर्हि वै शिरस्तुस्माद्योऽर्द्धस्य
श्रेष्ठो भुवत्यसावमुष्यार्द्धस्य शिर ऽइत्याहुः ॥ ५ ॥

युजमान ऽएव ध्रुवा मुनु । योऽस्मा ऽअरातीयति सु
ऽउपभूत मुनु स युद्धोपभूता समञ्ज्याद्यो युजमानाया-

रातीयुति तुस्मिच्छ्रियं दध्यात् तद्युजमान ऽएवैतच्छ्रियं
दधाति तुस्माद् भुवया सुमनक्ति ॥ ६ ॥

स सुमनक्ति । सज्ज्योतिषाज्योतिरिति ज्योतिर्वा
ऽदुतरस्या माज्यं भुवति ज्योतिरितरस्यां ते ह्येतदुभे
ज्योतिषी सङ्गच्छेते तुस्मादेव* सुमनक्ति ॥ ७ ॥

अथातो मुनसश्चैव व्वाचुश्च । अहं भद्र ऽउदितं
मुनेश्च ह वै व्वाक् चाहं भद्र ऽज्जदाते ॥ ८ ॥

तुह मुन ऽउवाच । अहु मेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न वै मुया
त्वं किञ्चनानभिगतं व्वदसि सा यन्मुम त्वं कृतानु-
करानुवर्त्मास्यहु मेव त्वच्छ्रेयोऽस्मौति ॥ ९ ॥

अथ ह व्वागुवाच । अहु मेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि । यद्वै त्वं
व्वेत्याहं तद्विज्ञपयाम्यह* सुज्ज्ञपयामौति ॥ १० ॥

ते प्रजापतिं प्रति प्रश्न* मेयतुः । सु प्रजापति-
र्मनस ऽएवानूवाच मुन ऽएव त्वच्छ्रेयो मुनसो वै त्वं
कृतानुकरानुवर्त्मासि श्रेयसो वै पापीयान् कृतानुकरो-
ऽनुवर्त्मा भवतौति ॥ ११ ॥

सुा ह व्वाक् पुरोक्ता व्विसिषिये । तस्यै गुर्भः
पपात सुा ह व्वाक् प्रजापति मुवाचाहव्यवाडेवाहं तुभ्यं
भूयासं युां मा परावोच ऽइति तुस्माद्यत्किञ्च प्राजापत्यं

* 'प्रतिप्रश्न'-इति च (अथयीभाव इति डा० वेवरः) ।

यज्ञे क्रियुत ऽउपाऽश्वेव तुत् क्रियतेऽहव्यवाङ्मि* व्वाक्
प्रजापतय ऽआसौत् ॥ १२ ॥

तुष्टैतुदेवाः । रुतश्चुर्मन् वा युस्मिन् वा† बभ्रुस्तुष्ट स्म
पृच्छन्त्यत्रैव‡ त्याइदिति ततोऽत्रिः सुम्बभूव तुस्मादु-
प्यात्रेय्या योषितेनस्येतस्यै हि योषायै व्वाचो देवताया
ऽएते सुम्भूताः ॥ १३ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [४. ५.] ॥

अथ सुच्याधारस्य प्रयोगः प्रतिपाद्यते— “स सुचेत्यादिना ।
“पूर्वेण सुचाविति । जुह्वपभृतोः पूर्वभाग इत्यर्थः । समन्त्रकस्य
अञ्जलिनिधानस्य प्रयोजनं माह— “तद्देवेभ्यसेति । ‘आर्त्विजं
करिष्यन्’ तदतिक्रमजनितं मपराधं तन्नमस्कारेण ‘निष्कृते’ श्रमय-
तीत्यर्थः ॥

समन्त्रकं जुह्वपभृतोरादानं विधत्ते— “सुयमे इति१ । एतस्य

* ‘ऽहव्यवाङ्मि’—इति क, ख, घ ।

† ‘चुर्मन् वान्यस्मिन्’—इति सा०—सम्मतः ।

‡ ‘त्रैव’—इति च-पाठः, डा० वेवरेण बज्रपुस्तकेषु दृश्यते ।

§ सायणाचार्य्यमतेऽत्रैव चतुर्थाध्यायपरिसमाप्तिः ।

१— तत्र मन्त्रः— वा० सं० २. ७. २ । का० औ० सू० २. १. १५ । “तस्मा-
दञ्जलिकरणस्यानादं दक्षिणस्यां द्वितीयं मञ्जलिं मुत्तानं करोति स्वधा
पिष्टभ्य इति (वा० सं० २. ७. ३.) मन्त्रेण”—इति च तत्र प० ।

२— वा० सं० २. ७. ४ । का० औ० सू० २. १. १६ क ।

मन्त्रभागस्य विवक्षित मर्थं माह— “सुभरे इति । सुहु मनुनिधन्तुं भर्तुं शक्ये ‘सुयमे’ चे जुहूपभृतौ ! युवा मौदृशौ ‘भूयास्तम्’ । ‘भर्तुं वा शक्यम्’—इति तात्पर्यार्थकथनम् । मन्त्रस्य द्वितीय-भाग मनुद्य व्याचष्टे— “अस्कन्न मयेति” । यत् जुहूपभृतोः स्थित माध्यम्, तत् ‘अस्कन्नं’ यथा भवति तथा ‘सन्निधासम्’ सम्भर्तुं शक्तो भूयास मिति मन्त्रवाक्यस्यार्थः । तदिदं माह— “अविशुभ मयेति । आध्यस्य स्कन्दने हि यज्ञस्य विशोभः स्यात्, स च माभूदित्येवं प्रार्थ्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

सिद्धदेवातिक्रमणे विनियोगः सिद्ध इत्यभिप्रेत्य केवलं मन्त्र मनुद्य व्याचष्टे— “अद्विणेति” । इवीरूपेण वेद्या भवस्थितो यज्ञोऽपि ‘विष्णु’-शब्देन विवक्षितः । दक्षिणातिक्रमवेलायां तस्यातिक्रमशब्दा माभूदिति तदभावः प्रतिपाद्यते— चे ‘विष्णो’ इवीरूप यज्ञ ! ‘त्वा’ त्वां ‘मा अवक्रमिषम्’ अवज्ञया त्वां नातिक्रमाभि, अपि तु होमार्थं तच्चापराधो यथा न भवति तथैव सञ्चरदेशेनातिक्रमा-मौत्यर्थः । एतस्मिन्नकल्पित मेव विनियोगं कात्यायनः सूचयामास— “दक्षिणातिक्रामत्यद्विणा विष्णविति, परिधीनपरेण सञ्चरः”—इति^१ ।

सुगव्याधारहोमार्थं यद्विष्णतोऽवस्थानम्, तदपि मन्त्रसिद्ध-सिद्ध मित्यभिप्रेत्य तं मन्त्र मनुद्य व्याचष्टे— “वसुमती मिति” ।

१— वा० सं० २. ८. १ । पूर्वकण्डिकास्नातस्यैवापरांशोऽयम् ।

२— वा० सं० ५. ८. २ । का० औ० सू० ३. १. १६ ख ।

३— का० औ० सू० ३. १. १७ । सर्वार्थोऽयं सञ्चरो नोत्तराधारमात्रे ।

४— वा० सं० २. ८. १ ।

‘वसुमती’ धनवती वासयोग्या ‘साध्वी’ त्वदीया ‘काया’ हे अग्ने !
‘उपस्येषम्’ उपेत्य तिष्ठेय मित्यर्थः ॥ २ ॥

मन्त्रशेष मनूय व्याचष्टे— “विष्णोरिति । “तस्येव ज्योतिरिति ।
यज्ञात्मको हि विष्णुरित्याहवनीये निष्यद्यते । यत्र स्थित्वा
अध्वर्युर्जुहोति, तत्र । तस्यान्निक मिति नेदीयत्वव्यपदेशः ।
एतस्मिन्निष्ठो भवस्थाने मन्त्रस्य विनियोगं कात्यायनः सूचितवान्—
“वसुमती मित्यवस्थायेति”—इति^१ ।

“इत इन्द्र इत्यादेः स्वादान्तस्य मन्त्रस्य^२ होमे विनियोगो
स्मिन्निष्ठ इत्यभिप्रेत्य तं मन्त्रं भागशो नूयऽव्याचष्टे— “इत इन्द्र
इति । “हि” यस्मात् अस्मिन् स्थाने तिष्ठन्निन्द्रः दक्षिणदिगवस्थितान्
राक्षसादीन् ‘अपाहन्’, अतः कारणात् ‘इत इन्द्रो वीर्यं महणोदिति’
मन्त्रभागे इन्द्रस्तुतिः । द्वितीयभाग मनूय व्याचष्टे— “ऊर्जोऽध्वर
इति ।” इन्द्रवीर्येण राक्षसादीनां बाधितत्वात् निर्विघ्नो ‘यज्ञः’ ऊर्जं
प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

भागान्तर मनूय व्याचष्टे— “अग्ने वेरिति^३ । हे अग्ने । ‘होचं’
होतृकर्म ‘वेः’ बुद्धयस् । तथा ‘दूत्यं’ दूतकर्म ‘वेः’ बुद्धयस् ‘इति’
मन्त्रवाक्यार्थः । “विद् ज्ञाने”—इत्यस्मात्^४ कान्दसो ऋङ्^५ सिपि

१— का० श्रौ० सू० ३. १. १६ । “ईशानाभिमुखः स्थित्वा”—इति वृ० ।

२— वा० सं० द्वितीयाध्यायीयाष्टमकण्डिकायास्तुर्थभागत आरभ्य नवम-

कण्डिकाया आद्यभागं यावदयं मन्त्रः । का० श्रौ० सू० ३. २. १ ।

३— वा० सं० २. ६. १ ।

४— भा० अदा० प० ५४ ।

५— पा० सू० ३. ४. ६ ।

“दक्ष” — इति दकारस्य हत्वे वेरिति रूपम् । इमं मर्थं माह—
 “उभयं वा इत्यादिना । ‘देवानाम्’ अर्थे आत्मनो यद् दूतत्वं
 होतृत्वं च अङ्गीकृतवान् ‘असि’, ‘तत् उभयं’ ‘विद्धि’ जानी-
 शीत्यर्थः । “अवतान्स्वेत्यादि निगदसिद्धम् ।

अन्तिमं भागं मनूय व्याचष्टे— “स्निष्टकृदिति । ‘देवेभ्यः’
 देवानां मर्थे सोऽग्निः ‘स्निष्टकृत्’ गोभनयागस्य कर्त्ता । हे अग्ने !
 त्वं यस्मादेवं भवसि, तस्मादग्नेन ‘आज्येन हविषा’ आज्ञतेन ‘इन्द्रः’
 सङ्गतः ‘अभूत्’ भवतु, ‘स्नाहा’ स्नाऊत मिदं माग्यं मस्त्विति
 मन्त्रवाक्यार्थः । “इन्द्रो वै यज्ञस्येत्यादि स्पष्टम् ॥

ननु “मनसे चैव वाचे वेति द्वितीयाचारस्य वाग्देवतार्थत्वं
 प्रागाज्जातम्”, तदिन्द्रार्थत्वे विरुद्धत इत्याशङ्क्य, तयोस्तादात्म्य
 माह— “इन्द्रो वागित्यु वा आज्ञरिति । वाच इन्द्रेण व्याकृतत्वात्
 तत्तादात्म्यम् । अत एव तैत्तिरीयके “इमां नो वाचं व्याकुर्वित्युप-
 क्रम्याज्जातम्— “ता मिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोदिति” । एषा
 प्रसिद्धिरपि ‘वै’-शब्देन द्योत्यते । “तस्मादेवाहेति । वाच इन्द्रस्य
 भेदाभावादपीत्यर्थः ॥

१— पा० सू० ८. २. ७५ ।

२— अतत्पूर्वब्राह्मणस्य प्रथमकण्डिकायाम् (३०४ ए०) ।

३— तै० सं० ६. ४. ७. ५— “वाग् वै पराथ्यव्याकृतावदत्, ते देवा इन्द्र
 मब्रुवन् इमां नो वाचं व्याकुर्वित, सोऽब्रवीद् वरं कृणु, महां चैवैष
 वाचवे च सह गृह्याता इति, तस्मादैन्द्रवाचवः सह गृह्यते, ता मिन्द्रो
 मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्, तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते”—इति ।